

Сотимжон Холбоев Фарғона вилояти Данғара туманидаги Қашқар қишлоғида таваллуд топган. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги университети)ни тугатиб, ЎзМУ Илмий кутубхонаси директори муовини ва директори (1964–1977), Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон давлат кутубхонаси директори (1977 - 1980) бўлиб ишлаган. 1981 йилдан буён ЎзМУда тарих фанидан сабоқ беради.

Юз эликдан ортиқ илмий-тадқиқий ва оммабоп мақолалар, бир неча рисола, илмий тўплам, ўқув қўлланмалар ва дарсликлар муаллифи, ҳаммуаллифи. Илмий фаолияти асосан ЎзМУ тарихи ва жаҳидчилик ҳаракати тарихи билан боғлиқ. 1974 йилда "Ўзбекистонда университет таълимнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши (1918–1928)" мавзусида тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилган.

С. ХОЛБОЕВ

**МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТНИНГ
ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ
ВА ТАШКИЛ ТОПИШИ**

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ
УЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

СОТИМЖОН ХОЛБОВ

**МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТНИНГ
ТАРИХИЙ
ИЛДИЗЛАРИ ВА
ТАШКИЛ ТОПИШИ**

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2003

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий
Университетининг 85 йиллигига бағишлайман.
Муаллиф*

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби
Бегали ҚОСИМОВ

Тақризчилар: тарих фанлари доктори, профессор *А.Р.Отажонов*,
тарих фанлари номзоди *М.Ҳайдаров*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ Ф А Р М О Н И

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИГА “ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ” МАҚОМИНИ БЕРИШ ТЎҒРИСИДА

Ватан ва миллат тараққиёти йўлида фидойилик кўрсатган жадид зиёлиларимизнинг буюк хизматларини эътиборга олиш, тарихий ҳақиқатни тиклаш, ёшлар қалбида истиқлол ғояларига садоқат туйғуларини тарбиялаш, умуминсоний ва миллий илм-фан қадриятларини ашлодлар онгига теран сингдириш, Тошкент Давлат университетининг азалий юксак мавқеини ўз жойига қўйиш, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланган вазифаларни амалга ошириш мақсадида:

1. Тошкент Давлат университети, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Фан ва техника давлат қўмитаси, Маърифатпарварларни Тарихчилар жамиятлари, Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича жамоатчилик комиссияси ва бошқа бир қанча жамоат ташкилотларининг тарихий ҳужжатларга асосланган хулоса ҳамда таклифларини инобатга олиб, Мирзо Улугбек номидаги Тошкент Давлат университетининг асосчилари жадид зиёлилари, унинг ташкил этилган санаси яъни 1918 йил 12 май деб белгилансин.

2. Тошкент Давлат университетининг нафақат республикамизда, балки минтақамизда ҳам биринчи замонавий олий таълим муассасаси эканини, олимларни ўқитувчилар жамоасини фан ва таълим соҳасидаги юксак салоҳиятини, Ўрта Осиё давлатларида таълим ва илмий-тадқиқот тизимини шакллантиришдаги муҳим ўрни ҳамда халқаро нуфузини назарда тутган ҳолда унга “Миллий университет” мақоми берилсин ва у Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети деб аталсин.

3. Қуйидагилар Ўзбекистон Миллий университетининг асосий вазифалари этиб белгилансин:

— ёшлар қалбида истиқлол ғояларига садоқат, ватанпарварлик ва фидойилик туйғуларини камол топштириш, уларни мустабид тузум йилларида қатағон

X—72

Холбоев Сотимжон.

Миллий университетнинг тарихий илдизлари ва ташкил топиши / Масъул муҳаррир Б.Қосимов. — Т: “Шарқ”, 2003.—128 б.

Сарлавҳада: ЎзР. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Миллий ун-т.

ББК.74.58

қилинган фидойи ватандошларимиз хотирасига ҳурмат-эҳтиром руҳида тарбиялаш, халқимизнинг беқиёс илмий-маданий меросини чуқур ўрганиш;

— жамиятнинг илмий-маданий салоҳиятини юксалтириш, аҳоли ўртасида илмий кадрларни тарғиб қилиш, ёшларнинг маънавий-маърифий савиясини ошириш;

— миллий университет таълим тизимини илғор илм-фан ютуқлари асосида такомиллаштириш, мамлакатимиздаги барча университетлар учун ўқув, илмий-услубий, маънавий-маърифий масалалар юзасидан таянч ҳамда етакчи олий таълим муассасаси сифатида фаолият кўрсатишига эришиш;

— жаҳон андозаларига мос фундаментал тадқиқотлар олиб бориш, фаннинг муҳим соҳалари бўйича янги илмий мактабларни шакллантириш ва улар фаолиятининг давомийлигини таъминлаш, ривожланган мамлакатларнинг университетлари билан илм-фан ва олий таълим соҳасида ўзаро тенг манфаатли ҳамкорликни янада кенг йўлга қўйиш.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси бир ой муддат ичида мазкур Фармоннинг бажарилиши юзасидан тегишли қарор қабул қилсин.

Ўзбекистон Республикаси
Президенти

И.КАРИМОВ

Тошкент шаҳри,
2000 йил 28 январь

Тошкент университети 1920 йилда Россиядан келган "большевой"лар вакиллари томонидан эмас, балки 1918 йилда фидойи маърифатпарвар Мунавварқори Абдурашидхонов ташаббуси билан Туркистон халқ миллий дорилфунуни сифатида фаолият бошлаган.

Бу ҳақиқатни бутун жамиятимиз, айниқса, ёшларимиз билиши керак, деб ўйлайман. Бу тарихий воқеа университет пештоқида алоҳида лавҳа қилиб ёзиб қўйилиши муносиб.

Ислом КАРИМОВ

БИР-ИККИ СЎЗ

Университет тушунчасининг ҳар бир миллат тарихида тақдирдаги роли нақадар буюк эканлиги, ўйлашмики, изоҳга муҳтож эмас. Бугунги Ўзбекистон Миллий университети халқимизнинг ўтган XX асрда қўлга киритган энг муҳим ютуқларидан. Қўлингиздаги рисола номланганидай мазкур илм-фан масканининг ташкил топиши тарихига бағишланган. С.Холбоев ушбу университет тарихини ўрганиш билан бутун умри давомида шуғулланиб келади. Бир неча йил университет Илмий кутубхонасига раҳбарлик қилди. 1974 йилда ТошДУ тарихи мавзuida номзодлик диссертацияси ёқлади, қатор мақолалар, рисоалар эълон қилди. Лекин давр университетимизнинг тарихини ҳаққоний ёритишга, замонавий миллий олий таълимимизнинг биринчи гиштини қўйганларни таниш ва танитишга имкон бермаган эди...

Муаллиф истиқлол берган имкониятдан фойдаланиб, архивларимизнинг унутилган ғаладонларидаги чанг босган ҳужжатлар, вақтли матбуот материаллари асосида бугунги Миллий университетимизнинг ташаббускорлари фидойи жадидларимиз бўлганликларини исботлашга ҳаракат қилади.

Рисоланинг биринчи бобида университет тарихи баҳонасида мамлакатимиздаги олий таълимнинг тарихий илдизларига кўз ташлайди ва қадим диёримиз бағрида вужудга келган ва жаҳон илм-фанига ўнлаб даҳоларни

етказиб берган мадрасалар шарқ олий таълимнинг намунаси сифатида кўрсатиладики, бу тарихан тўғри, ахлоқан адолатлидир. Аслида, бу гап янги эмас. Фақат биз собиқ совет Шарқи учун янги. Шарқ мадрасалари IX асрдан бошлаб, бир неча аср давомида илм-фан ўчоқлари бўлиб келганини, XII—XIV асрлардан Италия, Испания, Францияда қурилган университетлар мусулмон Андалузиясидаги мадрасаларга тақлидан майдонга келганини дунё билар эди.

Китобчанинг асосий қисми, табиийки, бевосита бугунги ЎзМУнинг ташкил топишига бағишланган. Муаллиф кўплаб тарихий ҳужжатлар, фактлар асосида университетимизнинг шонли, лекин ғоят мураккаб ҳаёт йўлини ёритишга ҳаракат қилади. Унинг фидойилари, биринчи навбатда, Мунавварқори Абдурашидхонунинг хизматлари билан таништиради.

Чиндан ҳам бугунги ЎзМУ биргина Ўзбекистон эмас, бутун Ўрта Осиё, Қозоғистон минтақасининг илк замонавий — дунёвий олий ўқув юртидир. У мазкур минтақадаги илм-фан, маориф-маданият бешигидир. Биргина Ўзбекистон эмас, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистондаги илк илм-фан, маориф даргоҳларига ҳам ўз вақтида бугунги ЎзМУ доялик қилган эдики, бу ойдин ҳақиқатдир. Ўрта Осиё ва Қозоғистон хўжалигининг 30—40-йиллардаги кадрлар корпуси, манман деган шоиру олимлари шу ерда етишдилар. Масаланинг мураккаблиги шундаки, университет шўролар мафкурасининг ҳам ўчоғи эди. ЎзМУнинг мусулмон халқдорилфунуни (1918) дан бугунги Миллий университет (2000)гача босиб ўтган йўли, шу жумладан, Туркистон халқ университети (1918), Туркистон давлат университети (1919—1923), Ўрта Осиё давлат университети (1923—1960), Тошкент давлат университети (1960—2000) даврлари ҳам мураккаб, ҳам ибратли кечди. Инсоният тараққиётида ўзига хос инқилоб ясаган телевидение (“телефот”)нинг 1928 йилда илк бор худди шу даргоҳда кашф этилганини ва бунинг 1971 йилда ЮНЕСКО эътироф этганини эслаш кифоя.

Биргина табиий фанлар эмас, ижтимоёт саҳифаларида ҳам университетимизнинг хизмати катта. Масалан, бугунги истиқлолимиз фидойилари, шу жумла-

дан, мустақиллик мафкурасининг кўплаб назарийчилари шунинг амалиётчилари шу даргоҳда ўсиб вояга етганини чуқур мамнуният билан қайд этамиз.

Рисолага жалб қилинган кўпгина материаллар янги, илк бор муомалага киритилмоқда.

Манзу билан боғлиқ қатор ҳужжатларнинг илова қилинганлиги, фотосуратлар, рўйхат ва жадваллар китобнинг қимматини оширади.

Ўйлайманки, китобча университетимизнинг 85 йиллигига муносиб армуғон бўлади.

Б. Қосимов, профессор

1. МОЗИЙДАГИ УЙҒОНИШЛАР ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ РИВОЖИ

Жаҳон тарихи гувоҳ. Олий таълимга эҳтиёж илк бор Шарқда тугилди. Шу эҳтиёж туфайли дастлаб Шарқда анъанавий исломий мадрасалар, Фарбда улардан андоза олган оврупавий университетлар майдонга келган. Бу муқаддас мадраса ва университетлар тараққиёт мезони сифатида асрлар оша олий таълим, илм-фан ва техника, маданият ва маърифат ўчоғи олиму уламо-лар, кашфиёту янгиликлар маскани бўлиб келди. Шунинг учун ҳам улар миллат ва жамиятнинг, мамлакатларнинг фахри, ифтихори ва кўрки ҳисобланиб келмоқда.

Ҳар бир миллат (халқ) тараққиётнинг маълум босқичига кўтарилгач, унинг учун олий таълим (мадраса ва университет) объектив заруриятгина эмас, балки ҳаётий эҳтиёжга айланиши муқаррар.

Жаҳон тарихидан маълум, мадраса ва университетлар ҳам турли даврда турлича ривожланган. Президентимиз Ислом Каримовнинг ўтмиш тарихимизга юксак баҳо бериб, “Бизда буюк тарих ва буюк маънавият бор”¹ деб айтиши бежиз эмас, албатта. Ҳақиқатан ҳам буюк тарихимиз, буюк ўтмишимиздан далолат бериб турибди. Бундан баҳраманд бўлиш ҳуқуқига фақат истиқлол туфайлигина эга бўлдик.

Туркистонда илк бор Буюк Уйғониш IX—XII асрларда юз берди. “Аббосий халифалар, айниқса, ал-Маъмун, Хорун ар-Рашид ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ривожига зўр эътибор бердилар. Бағдод шаҳрида дорилҳикма, яъни фанлар уйи, ҳозирги иборамиз билан айтганда, академия очилди”². Ислом Уйғониши даври пайдо бўлди.

Хоразмшоҳ Маъмун даврида Хоразм давлатида маданият ва иқтисод жонланди. Унинг олимларга катта иззат-ҳурмат кўрсатиши ва ҳомийлик қилиши туфайли Хоразм пойтахти Гурганч (ҳозирги Кўҳна Урганч) шаҳрига кўпгина олимлар йиғилади.

Абу Райҳон Беруний шоҳ Маъмундан хожи ва маданий оқимларга илтифот кўрсатишни илтимос қилди. Хоразмшоҳ янги қурилган қошоналардан бирини олимлар ихтиёрига бериб, уни “Байтул ҳикма” (Донишмандлар уйи) деб номлайди. Бу ерда 70 дан ортиқ олим ва толиби илмлар, устозу шогирдлар илм билан машғул бўладилар. Булар: Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Наср ибн Ироқ, Абул Хайр Хаммар, Абу Сино Масиҳий, Абу Абдулла ал-Илоҳий, Абу Мансур Қдмарий, ибн Хидр ал-Хўжандий, Абу Мансур ас-Сиолибий, Абу Али ибн Мисқавий, Абдулҳаким Муҳиммад ибн Абдумалик ас-Солиҳ, Ал-Хороижий, Ал-Ҳамдакий ва бошқалар эдилар.

Бу олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан фалсафа, тарих, адабиёт, риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса, мантик, жўрофия, тиббиёт фанлари ривожланиб, инсоният учун энг зарур илмий масалалар ечимига беҳисоб ҳисса қўшилди. Ибн Сино яратган тиббиёт илми билан Ал-Хоразмий томонидан чексиз санок сони “Ал-жабр”га асос солиниши шулар жумласидандир.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу даврда дин пешволари орасида мутаассиблик (илмий кашфиёт ва янгиликларга қаршилиқ) ҳам кучли эди. Ал-Хоразмий ўз кашфиёти учун ўлимга ҳукм қилинганлиги, тараққийпарвар шоҳ Абул Аббос Маъмун уни ўз ҳимоясига олганлиги фактини эслаш кифоя.

Мана шу каби олимларга ҳомийлик қилганлиги, илм-фан тараққиётини ҳар томонлама қўллаб-қувватлагани учун “Байтул ҳикма” тарихда “Маъмун академияси” номи билан машҳур бўлди.

“Маъмун академияси” Туркистондаги илк Уйғониш даврининг ёрқин намуналаридан ҳисобланади. Бу Уйғониш ўз даврида бутун дунёни, айниқса, Оврупони ўзига қаратгани ва кейинчалик унинг уйғонишига асос бўлганлиги жаҳон тарихига маълум.

Абдурауф Фитрат ўзининг 1912 йилда ёзган “Ҳинд сайёҳи баёноти” номли асариде Франция университети олими Шарл Санивюснинг ушбу сўзларини келтирган эди: “Испания билан Туркистон ўртасида савдо қарвонлари бемалол бориб келарди. Овруполиклар мусулмонлар тараққиётини холис ният билан қабул қилиб, касб ва илм ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрдилар. Овруро мусулмонлар билан алоқа ва муносабат ўрнатиш орқали тараққий қилган. Овруро

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. —Т.: “Ўзбекистон”, 1994, 49-бет.
² Иброҳимов А. Миллат овози. Т., “Шарқ”, 2002, 10—11-бетлар.

поликларнинг ислом оламидан қабул қилган ишлари тубандагилар: Зироат:..., саноат:..., илм-фан: ал-жабр ва ал-муқобала (алгебра ва эҳтимоллар назарияси — С.Х.), ҳандаса, чизмачилик, кимё, ҳисоб ва ҳоказо...³

Кейинги илмий-маданий тараққиёт, яъни иккинчи уйғониш даври Соҳибқирон Амир Темур ва теурийлар даврида юз берди. Жаҳон илм-фани ва маданиятидан яхши хабардор бўлган буюк Темур улкан салтанат яратиш билан бирга, ўз юртининг зукко ақл эгалари қаторига етти иқлимда танилган илм ва ҳунар соҳибларини Самарқандга тўплади ва уни ер юзининг сайқалига айлантирди.

Набираси мирзо Улуғбек ўз “Заж”и билан илм-фан тарихида янги саҳифа очди. XV аср мўъжизаси бўлган машҳур расадхонаси, ҳазрат Навоий таъбирлари билан айтганда, “жаҳоннинг зеби” бўлиб қолди. Улуғбек фақиёт илмини ривожлантириш билан ўзи ҳам шу илмнинг энг ёруғ юлдузига айланди. Мадрасаси пештоқига “Илмга интилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлнинг муқаддас бурчидир” мазмунидаги ҳадис ёздириб ҳамма мусулмонларни илмли бўлишга даъват этди. Фиждудон ва Бухорода мадрасалар қурдирди. Булар олий таълим ривож топганидан далолатдир.

Юртбошимиз Ислон Каримов дин билан дунёвийлик масаласи моҳиятини теран англаган ҳолда Амир Темур тафактури ва тарих фалсафасига суяниб, “Фидокор” газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида шундай дейди: “Ижтимоий соҳага оид дарсларда ёшларга дин билан дунёвий ҳаёт масалаларини, бу икки тушунчанинг бир-бирига таъсирини, улар ўртасида мўътадил муносабат бўлиши зарурлигини очиб бериш керак.

Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, дунёвийлик, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло даҳрийлик эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз”⁴.

Демак, дин билан дунёвийлик ўртасидаги мўътадил муносабат жамият тараққиётининг, миллат раванакининг, илм-фан ва техника ривожининг, умуман тарихдаги Шарқ ва Ғарб уйғонишларининг ғоявий,

маънавий-мафкуравий асоси бўлганлигига тарих гувоҳлик бериб турибди.

Маънавий тараққиётнинг яна бир тўлқини Шайбонийхон ва шайбонийлар даври билан боғлиқ. Унинг тўрихдаги хизматларини юксак даражада баҳолаб, Ислон Каримов шундай дейди: “Шайбонийхон Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган, ўқимишли одам бўлган. Бухорода олган илм-маърифатини ҳокимият тепасига келтириб, яна юртига қайтариб берган”⁵.

XVI асрдан йирик илмий-маданий марказга айланган Бухоро мадрасалари ислом меъморчилигининг ноёб намуналари бўлиши билан бирга, олий таълим маркази ҳам эди. Мир Араб Абдуллахон ва Кўкалдош мадрасалари қурилди. Бир вақтда Мир Араб мадрасасида 111 та, Кўкалдош мадрасасида эса 160 нафар талаба диний ҳимда дунёвий фанлардан таҳсил олиши учун ҳамма широнг муҳайё бўлган.

Кўришиб турибдики, Она Ватанимиз қадимдан илм-фани, маданият ва буюк олим-фозиллар бешиги бўлган. Антланавий исломий олий таълим юксак даражада ривожланган. Буни жаҳон илмий-маданий жамоатчилиги янашдан тан олиб, ҳозиргача тўғри ёритиб келмоқда.

Таниқли публицист ва тарихнавис Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг гувоҳлик беришича, АҚШнинг Чикаго шаҳрида 200 минг нусхада, инглиз тилида чоп этилган икки жилдлик “Жаҳон қомусий луғати”да миллатимиз ўтмиши ҳақида шундай сўзлар битилган: “Ўзбек — жаҳон халқлари орасида биринчилардан бўлиб, туркий халқлар ўртасида биринчи бўлиб ўтроқлашган, маданий турмуш кечирувчи, жаҳон цивилизациясига ҳисса қўшган миллат...”⁶.

Ҳақиқатан ҳам она тарихимизда миллий маданий ҳиёт юксак даражада тараққий этган даврлар кўп бўлган. Олий таълим диний-дунёвийлик асосида ривож топган. Дунё сайқали Самарқанд, Бухорои шариф, буюк ишлом ва шайхлар макони Термиз, Тошкенти азим, Кўқонди латиф ва бошқа шаҳарларда олий ҳамда ўрта тоифадаги табаррук илм масканлари — мадрасалар кенг тармоқ отган.

Фитратнинг ёзишича, биргина Бухоронинг ўзи дунё-

³ Фитрат А. Танланган асарлар. 1-жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. —Т.: “Маънавият”, 2000, 120-бет.

⁴ “Фидокор” газетаси, 2000 йил 8 июн.

⁵ Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар... Миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида мулоҳазалар. — Т.: “Шарқ”, 1999, 30-бет.

⁶ Кўрсатилган асар, 7-бет.

га 400 та олим ва уламоларни тарбиялаб берган. 1912 йилда унда икки юзга яқин мадраси бўлиб, улар олий, ўрта ва қуйи тоифаларга бўлинган. Олий тоифадаги 33 та мадрасанинг йиллик даромади 2.815.000 танга, ўрта тоифадаги мадрасаники эса 961.000, қуйи тоифадаги мадрасаларники 520.000 вақф танга бўлган⁷.

Ўтмишда мадрасаларда таълим ва таҳсил олиб, ўз илми, ақл-заковоти, тафаккури ва кашфиётлари билан дунёни лол қолдирган олиму фузалоларимиз икки дунё саодати, диний ва дунёвийлик йўлида ижод қилдилар. Уларнинг илмий-ижодий меросидан бутун дунё баҳраманд бўлиб келган ҳолда ўзбек ҳамда совет даврида бундан бебаҳра бўлди. Фақат истиқлол туфайлигина тарихни қайта англаш, ўзликни англаш, тарихий хотирани тиклаш имкони юзага келиб Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Мансур Мотурудий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқалар қайта кашф этилди.

Мозийда аждоқларимиз бутун инсоният учун энг зарур бўлган диний-илоҳий, дунёвий-ижтимоий ва табиий-ҳаётий фанларга асос солиб, уларни юксак даражада ривожлантирган. Булар бугунги кунда бутун дунё халқлари мулкига айланган ҳолда янада такомил топиб, янги-янги илмий соҳалар кўринишида ривожланиб бормоқда.

Атоқли қирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг ушбу сўзлари ҳам умуман Туркистон, шунингдек, Ўзбекистон тарихига берилган юксак баҳо сифатида эътиборга молик: “Қадим Греция Оврупода цивилизация ўчоғи сифатида қандай ўрин тутган бўлса, Ўзбекистон ва ўзбек халқи Осиёда, бутун туркий ўлкалар ва барча туркий халқлар тарихида худди шундай ўрин эгаллаган”⁸.

Агар биринчи академия 1162 йили Англияда (Россияда 1724 йили), университет 1293 йили Испанияда (Россияда 1755 йили) ташкил топганлиги эътиборга олинса, мозийда аждоқларимиз анча олдин олий таълимга асос солиб, тараққиёт босқичларини босиб ўтганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилинади.

Туркистондаги биринчи Уйғониш билан иккинчи

⁷ Бу ҳақда қаранг: А.Фитратнинг юқорида кўрсатилган таълимининг асарлари тўплами. 110-113-бетлар.

⁸ Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар... Миллий давлатчилигимиз ислоҳлари ҳақида мулоҳазалар. – Т.: “Шарқ”, 1999, 66-бет.

Уйғониш ўртасида бир ярим асрлик узилиш бўлса, иккинчи Уйғониш билан учинчи Уйғониш оралиғи тўрт аср (!) давом этди. Бу давр ичида Фарб билан беллаша ошарлик ўзгариш бўлмади. Жамиятда ижтимоий мудроқлик, иқтисодий қолоқлик, маънавий-мафкуравий мугъассиблик кучайди. Мамлакатда эса парчланиш, хошликлар ва амирлик ўртасида ўзаро урушу қарама-қаршиликлар авж олди.

Бунинг оқибатида Ватанимиз Туркистон Россия империяси босқинчиларига тутқун бўлди. Бунинг сабаби, бизнингча, динда эмас, аксинча, дин билан дунёвийликдаги IX—XII, XIV—XV асрларда қарор топган мўътадил мувозанатнинг бузилишида бўлди. Иккинчидан, бунинг натижаси ўлароқ, буюк салтанат (бирлик) парчланиб, ўзаро келишмовчилик авж олишида бўлди.

Шу ўринда буюк инсон, коммунистик зўравонликлардан кўпдан-кўп заҳмат чекса-да, ўтмиш тарихимиздан мағрурланиб яшаган Алихонтўра Соғунийнинг Шарқнинг Фарбдан орқада қолишини қуйидагича тусунтириши эътиборга моликдир: “Шарқ фалсафаси аввал бошдан инсон руҳиятини, унинг маънавий олами биллишга, одамларнинг ўзаро муносабатларини англашга эътибор берган. Фарб фалсафасининг асосий мақсади эса ташқи дунё табиатини биллишга, инсонларнинг табиатдаги ўрнини англашга қаратилган эди.

Шарқ ўз тафаккурида инсоннинг ижтимоий аҳволини нисбатан иккинчи ўринга суриб, унинг маънавий камолотига кўпроқ эътибор берган. Фарб тафаккури эса инсоннинг ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга асосий диққатини қаратган”⁹.

Туркистондаги учинчи буюк Уйғониш даврининг йирик вакили Мунавварқори юқоридаги масалага шундай жавоб беради: “Оврупо ваҳший экан, биз маданий эдик. ...Сўнгралари Оврупо халқи маориф ва маданият йўлида ишлади, бу ҳолга етишди (тараққий этди — С.Х.), биз тушдик ухладик, ишламадик, бу ҳолга етишдик (мутаассиблашдик — С.Х.). Бу кунгача Оврупо халқи осмонга учар экан, бизда соч ва соқол низолари, овруполиклар денгиз остида сузар экан, бизда узун ва қисқа кийим жанжаллари. Оврупо шаҳарлари бугун электрик билан иситилур ва ёритилур экан, бизда мак-

⁹ Иброҳимов А. Миллат овози. –Т.: “Шарқ”, 2002, 9-бет.

табларда жўғрофия ва тиббиёт ўқитиш-ўқитмаслик ихтилофлари...давом этди”¹⁰.

Оқоридагилардан кўриниб турибдики, Туркистонда қадим-қадимдан олий ўқув юрти, олий таълим, олий малакали кишиларга, илм-фан, маданият, маънавият ва маърифатга рағбат кучли бўлган.

Ватанимиз тарихидаги учинчи буюк Уйғониш даври олдингиларидан фарқли ўлароқ, Миллий Уйғониш бўлди. Бу уйғониш буюк маърифатпарварлик ҳаракати жадидчиликнинг самараси ила ХХ асрнинг биринчи чорагида тарихан воқеликка айланди.

Таажжубки, Туркистоннинг, Туркистондаги туб миллатларнинг буюк Миллий Уйғониши чор Россиясининг машъум мустамлакачилик сиёсати кучайган, руслаштириш авж олган, миллий маданият, миллий ҳис-туйғу топталган, шунингдек, чор мустамлакачилигининг ўзи инқирозга юз тутган бир пайтда воқе бўлди.

Бу албатта, мустамлакачиликнинг барча зулму ситамларига қарамай, жадидлар ўз жонларини гаровга тикиб олиб борган маданий-маърифий, миллий-озодлик курашининг самараси эди. Жадидлар мустамлакачилик жаҳолатига қарши маърифат, мустамлакачилик ғояси ва мафкурасига қарши миллий ғоя ва мафкура, мустамлакачилик фикр қарамлиги ва тафаккур қуллигига қарши миллий фикр ва тафаккурни қарама-қарши қилиб қўйдилар.

Иккинчидан, бу Миллий Уйғонишнинг юз беришида жадидлар томонидан олдинги икки уйғониш давридаги дин билан дунёвийликка амал қилиниши, муслмонлар мутаассиблигига тараққийпарварликнинг қарши қўйилиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Жадидчилик ҳаракатининг мазмун ва моҳияти, мақсади чор ва совет Россияси мустамлакачилиги даврида ёзилган тарихий китобларда ғаразли мақсадда атайлаб тескари талқин қилинди, сохталаштирилди.

Жадидчилик ҳаракати ва жадидлар фаолиятини тўғри ва ҳаққоний ўрганиш истиқлолдан сўнг ўз йўлига тушди. Лекин шунга қарамай, ҳали тарихчиларимиз бу соҳани мукамал ўрганиб бор ҳақиқатни тўла юзага чиқара олгани йўқ.

Жадидчилик ҳаракати Миллий Уйғонишга асос сол-

ганини, жадидлар эса буюк аجدодларимиз бўлганлиги билан миллий сиёсатимиз раҳбари Ислам Каримов жуда тўғри кўрсатиб берди. 2001 йил 30 августда Тошкентда Миллий театрнинг янги биноси очилиши маросимида сўзлаган нутқида шундай деди: “ХХ аср бошида, мустамлакачилик зулмига қарамай, халқимизнинг уфқларга — миллий уйғониш ва эркинлик сари интилиб яшаган бир даврда буюк аجدодларимиз — жадидлар томонидан амалга оширилган бу улкан иш (1914 йилда биринчи ўзбек миллий театрига асос солиниши С.Х.), бу ҳаракатни ўзига хос маънавий жасорат намунаси, деб аташ мумкин”¹¹.

Бизан ўзаро суҳбат ва баҳсларда жадидчилик ҳаракати чекланган эди, у тарихда дурустроқ ўзгариш қила олмайди, деган гаплар қулоққа чалиниб қолади. Ҳолбуки, жадидчилик илмий жиҳатдан ҳолисона ва ҳалол пайил этилса, унинг тарихий хизмати янги Миллий Уйғониш даврига асос солишдан иборат бўлганлигини интилаш қийин эмас.

Жадидлар тарихий давр талаблари ва моҳиятини, Ватан ва миллатнинг аянчли тақдирини тўла ва тўғри англаб етдилар. Шунинг учун ҳам улар, биринчидан, чор Россияси мустамлакаси зулми остида қолган муслмон халқларини бирлаштиришга, миллатнинг миллат сифатида шаклланишига, ижтимоий ғафлат уйқусидан уйғонишига, қарамлик мафкурасидан қутулишига бевосита ёрдам берувчи ислоҳотчилик, маърифат ва янгиликларни ҳаётга жорий этиш билан машғул бўлдилар. Бунинг самараси ўлароқ мутаассибликдан холи мактаб ва илғор таълим-тарбия тизими пайдо бўлди. Замонавий илм-фан ва техника, миллий-маиший ҳаёт ҳамда ишлаб чиқаришга татбиқ қилина бошланди. Тарихда биринчи бор адабиёт янгиланди, жадид адабиёти ва санъати, матбуоти шаклланди; жадид маорифи, янги дунёқараш, тафаккур пайдо бўлди.

“Жадид” сўзи арабча “янги” дегани бўлиб, халқда янгиликни, уйғониш, тараққиётга интилиш, ўзлигини англаш туйғусининг юзага келиши ҳамдир. XIX аср охири — ХХ асрнинг биринчи чорагида Туркистонда жадидчилик ҳаракати туфайли маданий ва ижтимоий ҳаётда, миллатнинг дунёқарашинида, онг ва тафаккури ҳамда мафкурасида бутунлай янгиликни ва жонлиниш,

¹⁰ “Миллий тикланиш” газетаси, 1998 йил 28 июл.

¹¹ “Халқ сўзи” газетаси, 2001 йил 31 август.

миллий мустақилликка ишонч руҳи — Миллий Уйғониш содир бўлди. Бу буюк тарихий ҳодисанинг адабий ҳаракатчиликдаги кўриниши ҳақида таниқли жадидшунос олим, профессор Бегали Қосимов шундай ёзди: “Маданият тарихида Уйғониш (Ренессанс) деган тушунча бор... У ижтимоий-маънавий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги жонланиш, кўтарилишнинг бир пайтда, бирваракайига тўғри келишини кўзда тутди. Бу ҳол бизнинг кўҳна Туркистонга ҳам бегона эмас. Лекин биз бошқачароқ Уйғонишни, Миллий Уйғонишни кўзда тутамиз”¹².

Жадидчилик даври — Миллий Уйғониш даври бўлганлигини илк бор эътироф этганлар жадидларнинг ўзлари бўлди. Бу тўғрида мунаққид Вадуд Маҳмуд мақолаларида фикр юритилган. Лазиз Азиззода эса “Туркистоннинг Миллий Уйғониш тарихи” деган тадиққот яратгани маълум¹³.

Бу тарихий ҳақиқатни коммунистик мустамлакачилик даврида ҳақиқатпарвар олимларимиз англаб етган бўлсалар-да, очиқ айта олмадилар. Таниқли адабиётшунос олим, марҳум Фулом Каримовнинг шахсий архивида сақланиб қолган “Давр адабий ҳаётига бир назар” номли мақоласида шундай сўзлар бор: “...Бу давр ноўрин равишда мустамлака даври адабиёти (XIX асрнинг II ярми — XX аср бошлари), буржуа жадид адабиёти номи билан юритила бошлади. Бу, албатта, илмий жиҳатдан хато, тарихий жиҳатдан ноўрин эди”¹⁴.

Бу Миллий Уйғониш даври дунё олимларининг ҳам диққатини ўзига тортмоқда. Япон олими Хисао Коматсу “Чигатой гурунги” мақоласида “Турк дунёсини уйғотиш йўлида жон тиккан адиблар” ҳақида фикр билдиради. Абдулла Авлонийнинг миллатга қарата айтган ушбу даъвати ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотган эмас:

*Кўзинг оч, ётма, гафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг, омон, миллат, омон, миллат.*

Бошқа бир жойда шоир миллатга қарата “Тур, эй миллат, уйқудан, ҳасратлашайлик”, дейди.

¹² Халбоев С. Туркистоннинг буюк уйғониши//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. —1999 йил, 9 август.

¹³ Қ а р а н г: Ризаев Ш. Жадид драмаси. —Т.: “Шарқ”, 1997, 5-бет.

¹⁴ Миллий уйғониш ва Ўзбек филологияси масалалари. —Т.: “Университет”, 1993, 4-бет.

Туркистонни уйқудан уйғотиб, халқнинг кўзини очиб масъулияти тарих ҳукми билан жадидларнинг зиммасига тушди. Бу тўғрида Мирмуҳсин Шермухамедов 1916 йилдаёқ махсус мақола ёзиб, унда шундай дейди: “Илгирманчи асрнинг маданий тўлқини неча асрлардан бери жаҳолат уйқусида ухлаган “Туркистон бобойни”ни ҳам таъсирсиз қолдирмади... XX асрнинг одатдагидек уйқуда ўтказмоқчи эди. Лекин унинг бахтига қарши адабсиз болалариндан бир неча зотлар (жадидлар—С.Х.)... бизларга “ислоҳ керак, тараққий керак”, деб бошқа онгли халқлар бирла баробар майдонга отилдилар...

Шояд муҳтарам “Турон” тўдаси (жадидлар тўдаси—С.Х.) устинда яшамокда бўлган боболари Туркистонни яна бир аср ухламоқдан сақласалар, иншооллоҳ”¹⁵.

Жаҳон тарихида “Италия Уйғониши”, “Ўрта Шарқ Уйғониши”, “Оврупо Уйғониши”, “Туркия Уйғониши” каби ҳар бир минтақа ва миллат уйғонишлари ҳақида тушунча мавжуд.

Туркистон Миллий Уйғониши ҳам бу Уйғонишлар силсиласига кирса-да, улардан фарқланувчи, ўз хусусиятларига эга. Тарихда воқе бўлган Уйғонишларнинг асосий белгиси бир пайтнинг ўзида маданий ва ижтимоий ҳаётда, ишлаб чиқаришда, инсон онгида юз берган туб ўзгаришлардан иборатдир. Жадидчилик даври Миллий Уйғонишида ҳам худди шу ўзгаришлар асосий мезон бўлди. Бу даврда мисли кўрилмаган даражада Туркистонда миллий жараён (миллий ҳис-туйғу, гурур ва орият, ўз миллий қадр-қимматини англаш), миллий озодлик, яъни истиқлол учун кураш яққол сезилди. Шунинг ҳам айтиш керакки, жадидлар туркий ва барча мусулмон миллатларини миллат сифатида уйғотиб, мустамлакачиликка қарши умумтуркий (Бутун Туркистон миллий бирлиги) кураш майдонини ташкил эта олдилар.

Жадидчилик ҳаракатининг тарихий хизматлари беҳад катта бўлди. Жадидлар мустамлакачилик зулми ва ғояларига қарши “Озодлик, Тенглик ва Адолат” деган маърифий-сиёсий ғоя билан чиқиб, жамиятнинг негизда ва миллатнинг онгу шуурида тубдан янгиланиш содир этишга муяссар бўлдилар.

¹⁵ Шермухаммад М. Туркистон бобойни//Тулистон, 1995, 1-сон, 44-бет. Нашрга тайёрловчи С. Аҳмад.

Жадид мактабларида болалар янги, биринчи бор ўз она тилида ўқидилар, қисқа муддатда (бир йилда) тўла савод чиқардилар. Қадим мактабларида эса бунинг учун 5—6 йил ўқиш керак бўлар эди. Туркистон болалари мактабда диний таълим билан бирга дунёвий илмларни ўрганиш имкониятига эга бўлдилар. Камбағалларнинг болалари эса текин ўқитилди. Бошқалар учун мактаб пуллик бўлиб, улар ойига баҳоли қудрат 50 тийиндан бир ярим сўмгача пул тўлар эдилар.

Жадидчилик ҳаракати — Буюк Миллий Уйғониш даврида диний-дунёвийликка асосланган бутунлай янги маданият — жадид маданиятига асос солиниб, Оврупо ва Шарқ маданиятларининг ўзаро уйғунлашуви юз берди. Шунинг учун ҳам тарих фанига “Жадид маданияти” ва “Жадидчилик — Миллий Уйғониш даври” деган янги тушунчалар киритилмоғи керак. Жадид маданияти Миллий Уйғониш даври маданиятидир.

Кўриниб турибдики, жадидчилик жаҳоншумул аҳамиятга молик ҳаракат. У XIX аср охири — XX аср бошларида буюк ислохотчилик ва маърифатпарварлик ғоясига асосланди. Шунинг учун ҳам у Россияда қўним топган марксизмга асосланган ленинча болшевиктик партия томонидан таъқиб остига олинди ва бадном этилди.

Жадидлар миллатимизни уйғотиб, ўзлигини англаган бўлсалар, ленинчи коммунистлар уни топтаб, ўзлигини унуттириш сиёсатини олиб бордилар. Шу сабабли ҳам жадидчилик ҳаракати — Миллий Уйғониш даври, афсуски, узоқ давом этмади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ватанимиз тарихида бундан бир аср олдин Миллий Уйғониш (“Ренессанс”) даври бошланиши биланоқ Туркистонда (Бухоро ва Хивада ҳам) жадид, яъни янги ҳозирги замон дунёвий (овруповий) халқ таълимига, шунингдек, унинг олий босқичи институт ва университетга эҳтиёж туғилди. Бу тарихан уйғонаётган миллат эҳтиёжи эди.

Буни жадидлар ўз вақтида жуда тўғри ангадилар ва бунга ўзларини масъул деб билдилар. Улар аввало, Исломи дини пешволари орасидаги мутаассиблик ва жаҳолатга, шунингдек, чор Россиясининг шовинистик-миссионерлик ҳаракатига қарши курашда катта ғалаба қозондилар. Туркистонда янги, яъни жадид зиёлилари тарбияланди, жадид мактаблари тармоқ отди, иқти-

дорли ёшлар хорижга ўқишга юборилди, олий таълим ўчоғи университетга асос солинди.

Мустамлакачилар учун ҳам олий таълим тарихан эҳтиёжга айланди. Улар ҳам ўз манфаати ва эҳтиёждан келиб чиқиб, Туркистонда олий таълимни жорий этиш, яъни олий ўқув юрти (институт, университет) ташкил этиш ғоясини олға суриб, ҳаракатга киришадилар.

Хулоса шуки, тарих тақозоси, тарихий муҳит ва вазият Туркистонда олий таълим учун икки — миллий ва номиллий эҳтиёж ва заруриятни туғдирди. Бу икки қарама-қарши тарихий эҳтиёж икки ғоя, мақсад ва ҳаракатни юзага келтирди.

2. ЗАМОНАВИЙ ОЛИЙ ТАЪЛИМ — ТАРИХИЙ ЭҲТИЁЖ

Жадидлар тарихни муқаддас умуминсоний қадрият сифатида эъозлаб, унга қатъий амал қилдилар. Буни уларнинг қуйидаги тарихга берган теран фалсафий таъриф-таъсифлари исботлаб турибди: Нўширавон Явушев 1914 йил 10 июнда “Садои Туркистон” газетасида босилган “Туркистон тарихи” номли мақоласида шундай деб ёзади: “Тарих ўқимагонликдан келган зарарлар санабгина битирурлик эмас: ўз миллий тарихини билмаган миллат ўз отасини билмаган “...” дан туғилган бир болага ўхшайди. Тарихи мажхул бўлган миллатни истаган қадар таҳқир қилурлар, ваҳшат ва жаҳолатга нисбат берурлар, ноҳақ ифтиролар қилурлар. Аммо ул миллат уйқуда гўё яхши отанинг боласи бўлса ҳам миллий тарихидан ...хабарсиз ўлдиғи учун бошқалар тарафидан... суйқалган қораларни оқламоқдан ожиз қолароқ, турли ҳақорат ва бўҳтонларни бўйнига олмаққа мажбур бўлур”¹⁶.

Алихонтўра Соғуний совет даврида сохталаштириётган тарихимизнинг гувоҳи сифатида ўзининг “Туркистон қайғуси” (1966 йил) номли асарида ёзади: “Ўз Ватанларидан туриб ғариб бўлган халқимиз учун тарих илми балиққа сув ўрнида бўлиши кўпдан бери менга сезилмиш эди. Ўтмишдаги тарихини унутиб, эндиги тарихини туймаган бир миллат қоронғуда қолган, қулида таёғи йўқ кўр киши каби қаёққа оёқ қўйиши-

¹⁶ “Хуррият” газетаси, 1998 йил 13 май.

ни билмаётганликдан душман етикчиси кейинидан кетишга мажбур бўлади”¹⁷.

Юқоридагиларнинг биринчиси ўз тарихини билмаган миллатни ҳароми болага ўхшатса, иккинчиси уни кулида ҳассаси йўқ кўр кишига тенглайди. Дарҳақиқат, совет даврида ўз отасини танимаган бола каби “катта оға” ва компартиянинг етагида бўлди.

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов айтганидек, “маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қуввати” бўлса, Она тарих уларнинг маънавият уммони, олтин заҳирасидир. Тарих миллатнинг абадий борлиги, маънавий ва моддий ҳаёти. Унда мозийдаги ажодларнинг руҳияти, яшаш тарзи, анъаналари, қувноқ ҳаёти, армон ҳасратлари, бойлигу давлатлари, авлодлар учун қолдирган васиятлари, душманларга қарши курашдаги ғалабасию мағлубиятлари тўла.

Худди ўтмишдек, келажак ҳам тарихнинг мулки. Шунинг учун бўлса керак, Маҳмудхўжа Бехбудий “Ўтмиш келажак тарозисидир” дейди.

Тарих — инсоният тақдири. Тарих тақозоси — Оллоҳнинг иродаси. Мана шунинг учун ҳам барча воқеликлар, шу жумладан, миллий олий таълим ва унинг ўчоқлари — мадраса, институт ва университетлар тарих маҳсули, тарихий эҳтиёжнинг воқеликка айланишидир.

Шу нуқтан назардан тарихни кўз ўнгимизга келтирсак, бундан роппа-роса бир аср олдин — XX аср бошларида дунёвий-овруповий олий таълим тарихан илк бор миллий эҳтиёж ва ғояга айланганлигини яққол кўриш мумкин. Бу эҳтиёжни англаб, тарихда биринчи маротаба ҳозирги замон олий таълими ва университети ғоясини олга сурганлар жадидлар бўлди. Улар бунини шу пайтда Туркистонда пайдо бўлган мустамлакачилик олий таълими ғоясига қарама-қарши равишда қўйдилар. Бу тарихий эҳтиёж ва ғоя ҳамда уларнинг замирида пайдо бўлган олий ўқув юрти ташкил этиш ҳаракати ўша даврдаги машғум ва мудҳиш мустамлакачиликка қарши кучайган миллий-озодлик кураши авж олган бир ўта мураккаб тарихий муҳит ва шароитда пайдо бўлди. Бу икки эҳтиёж ва ғоя бири иккинчи-

сига қарама-қарши бўлган икки мақсад ва манфаатлар тўқнашуви асносида икки тарихий йўналиш ва кўринишга эга бўлди.

Биринчиси, Ватан ва заминнинг ўз эгалари мусулмонларнинг миллий эҳтиёжи, мақсади, ҳаракати ва манфаатларини ифода этса, иккинчиси босқинчи ва келгиндиларнинг мустамлакачилик мақсади, ҳаракати ва манфаатларидан иборат бўлди. Демакки, бу даврга келиб ҳозирги замон олий таълими ва университет мустамлакачилар ва маҳаллий миллат учун ҳам тарихий эҳтиёжга айланди.

Чор Россияси Туркистонни босиб олиб, барча миллий бойликларни талон-торож қилди. Маҳаллий мусулмонларни руслаштириш, ўз дини ва тарихидан ажратиб, миллатни миллат сифатида батамом тугатиш учун мустамлакачилик ҳаракати ва мафкурасини кучайтирди. Шу билан бирга мусулмонлар орасидаги мутаассиблик ва бидъатларни қўллаб-қувватлаб, миллий тараққиётга, ҳар қандай миллий ғоя ва мафкурага қаршилик қилди.

Мустамлакачилик қарор топиши билан миллий давлатчилик тугатилди, сиёсий қарамлик, яъни сиёсий ўлим қарор топади. Эндиги асосий мақсад ҳар томонлама миллийлик тугатилиб, миллий ўлимни қарор топтиришга қаратилади.

Бу жараён ва ҳолатни ўз кўзи билан кўрган, унинг оқибатидан чўчиган рус тарихчиси Н.Н.Веселевский ўша пайтдаёқ шундай деб ёзган эди: “Биз Туркистонга маданият олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осиеликларга тинчлик ва осойишталик бердик, деб ўзимизни овутамиз. Аммо буларда (туркистонликларда— С.Х.) ҳам бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир. Мусулмонлар аҳволини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим (миллий давлатчиликнинг йўқотилиши — С.Х.) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимизда улар худди шундай аҳволга тушдилар... Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак”¹⁸.

Бу ўта оғир ва қалтис тарихий муҳитнинг бир кўриниши холос. Мана шундай бир пайтда тарихан “ё ҳаёт,

¹⁷ Холбоев С. Жадидчилик ва миллий тарихий таълим//Турон тарихи. Тўплам. 2003 йил, 22-бет.

¹⁸ Ҳасаний М. Юрт бўйидаги қилич ёки истило. —Т.: “Адолат”, 1997, 86—97 бетлар.

ё мамот” масаласи кучайган бир пайтда жадидлар ва жадидчилик ҳаракати миллат ва Ватан учун қалқон бўлди. Улар асосий нажот тарбияга, ёшларнинг кучгайратига боғлиқ эканлигини ўз вақтида жуда тўғри англаб етдилар.

Буюк мутафаккир Абдулла Авлонийнинг ушбу ҳикмати жадидчилик ҳаракатининг асосий тамал тоши, ғоявий-мафкуравий асоси ва ҳаракат дастури бўлди: “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир”¹⁹.

Албатта, бу ерда буюк миллат тарбиячиси олий дунёвий таълимни ҳам назарда тутгани ўз-ўзидан маълум. Масаланинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун шуни ҳам айтиш керакки, жадидчилик тарбияси (адабиёти, театри, мактаби, матбуоти, кутубхонаси, матбаачилиги, барча адабий-бадий уюшмалари, ижтимоий-сиёсий ташкилотлари) мустамлакачилик тарбиясига (рус-тузем мактаби, матбуоти, миссионерлик ҳаракати, маданияти, “катта оғаччилик”ка) қарши қўйилди.

Кўриниб турибдики, мустамлакачилик туфайли мамлакатимизда ўз-ўзидан объектив ҳолатда икки эҳтиёж ва ғоя, икки тарбия, икки мақсад қарама-қаршилиги кураши пайдо бўлган. Бу албатта, ўша мустамлакачилик даври тарихига хос ҳолат. Бундай ҳолат Россия мустамлакачилигидан олдинги мустамлакачиликлар даврига ҳам хос бўлганлигини айтиш жоиздир. Тарихимиздаги бу “иккилик” қонхўр чоризм армияси 1850 йилда Ватанимизнинг сарҳадларини бузиб ўтиши биланок пайдо бўлган. Ва шундан кейин ўтган давр мобайнида Ватанимиз тарихи шу “иккилик” асосида ривожланди. Икки тарбия ва таълим, икки мақсад ва манфаат, икки ахлоқ ва одоб, икки дин ва диёнат, икки маънавият ва маърифат, икки ғоя ва мафкура, икки маданият ва урф-одат, икки хоҳиш-ирода, икки истиқбол учун бешафқат кураш авж олди. Мозийга айланган мана шу катта давр, қонли ва қонсиз курашлар жараёнида нимага эришган, нимани йўқотган бўлсак, буларнинг ҳаммаси тарихимиздаги шу “иккилик”нинг ҳосиласи бўлди. Бу икки мустақил курашни бир тарихнинг икки миллий ва номиллий йўналиши ёки бир бутун тарихнинг икки томони маъносида тусунмоқ лозим.

Совет тарихшунослиги тарихимиздаги икки тарих ёки “иккилик”ни жуда аниқ англаган ҳолда, онгли равишда унинг фақат бир томонини, яъни мустамлакачилик тарихини миллий тарих сифатида кўрсатиб келди. Ҳақиқий тарихимиз инкор этилди, сохталаштирилди. Мана шунинг учун ҳам Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов “Совет даврида ёзилган тарихни мен тарих санамайман. Ўзгалар ёзиб берган тарихни ўқитишга мутлақо қаршиман. Мустамлакачи ўзига қарам бўлган халқ ҳақида қачон холис, адолатли фикр айтган? Улар бор куч-гайратларини Туркистоннинг ўтмишини камситишга, бизни тарихимиздан жудо қилишига сарфлаганлар”²⁰, дейди.

Маданият ва маориф, олий таълим, илм-фан ва техника тараққиёти тарихининг асосий қисми бўлган собиқ Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) тарихи ҳам совет даврида бир томонлама ёзилиб келинди. Университет тарихининг миллий асоси, уни жадидлар ташкил этганлиги совет даврида ғаразли мақсадда атайлаб эътиборга олинмади. Бизга маълум бўган тарихий ҳужжатлар XIX асрнинг охирига келиб, Туркистонда оврупоча дунёвий олий таълимга икки томонлама тарихий эҳтиёж ва ижтимоий талаб пайдо бўлганлигидан далолат беради. Биринчиси миллий, иккинчиси номиллий мустамлакачилик олий таълимидир.

А) Мустамлака олий таълими ғояси

Миллий истиқлол берган буюк неъмат ва имкониятлардан бири тарихни ҳаққоний ва холисона ўрганиш бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонни босиб олган Россия империяси ўлкада ўз ҳукмронлигини мустақамлаши учун рус шарқшунослари олдига маҳаллий халқ тарихи, тили, табиати, психологияси, урф-одатлари, маданияти, ер ости ва усти бойликларини ўрганиш ҳамда ўзлаштириш вазифасини юкледи.

Таниқли рус ёзувчиси Ф. Достоевскийнинг ушбу сўзлари империядаги сиёсатни яққол ақс эттиради: “Биз ўзимиз ўз еримизда илмлар соҳасида чаласаводмиз. Осиёга кириб борсак, биз у ерларда арбоблар саналамиз, бизда мустақил иш юритиш руҳи уйғонади,

¹⁹ Авлоний А. Ўсон, миллат. —Т.: “Шарқ”, 1993. 76-бет.

²⁰ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. —Т.: “Шарқ”, 1999, 10-бет.

биз уддабурон халқ бўлиб қоламиз. Европада дум бўлган-дан кўра, Осиёга бош бўлган афзал”²¹.

Туркистонда ижтимоий ҳаёт, сиёсий онг аста-секин ўса борди. Аҳолисининг 20 фоизига яқини саводхон бўлган ўлкада XX аср бошида мустамлакачилик сиёсатига қарши иқтисодий ва маданий ҳамда миллий уйғониш ҳаракати кучайди, маориф, илм-фан ва маданий юксалиш сари интилиш тобора орта боради. Бунга жавобан чор ҳукумати мустамлакачилик занжирини янада мустаҳкамлаш учун ўз бошқарув тартибини янада такомиллаштириш мақсадида, мусулмон маданий ҳаёти тарихини яхши биладиган рус чиновник ва муҳандис, техник кадрларни тайёрлаш заруриятини сезади. Мана шу “объектив” ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт Туркистонда мустамлакачиликка хизмат қилувчи илмий-ижодий ва ўқув маркази ташкил этиш ғоясига асос солади. Бундай ғоянинг дастлабки ижодкорлари асосан рус ҳарбий шарқшунос ва чиновниклари бўлди. Бу албатта бежиз эмас эди. 1898 йили Дукчи эшон (Муҳаммад Али) бошчилигида рус босқинчиларига қарши кўтарилган халқ кўзғолони бутун Россия ҳукумати-ни ларзага солади. У тез орада қонга ботирилишига қарамай, босқинчи ҳарбий маъмуриятни жиддий ўйлаш-га мажбур этади. Шу йили Туркистон генерал-губернатори қилиб тайинланган С.М.Духовский халқ норозилигининг сабабларидан бири рус амалдор ва ҳарбийларининг маҳаллий халқ тили, тарихи ва урф-одатини билмаслигида деган хулосага келади. Шунинг учун ҳам у 1899 йилда махсус мактуб ёзиб, Россия подшоси олдида Тошкентда рус ҳарбийлари ва чиновникларининг хотин-қизлари учун 250 ўринлик институт ташкил этиш масаласини кўяди.

Бу тўғрида “Туркестанский курьер” газетаси ўзининг 1911 йил 4 сентябр сонидан шундай деб ёзади: “Туркистонда хотин-қизлар институтини ташкил этиш ҳақидаги дастлабки ғоя собиқ Туркистон генерал-губернатори... Духовскийга тегишлидир...”²².

Тошкентда олий ўқув юрти ташкил этиш ҳақида рус шарқшунос олимлари, амалдор ва илмий-маданий миссионерлари орасида бошланган катта мунозара узоқ давом этди. Очиладиган олий ўқув юртининг қай тах-

литда бўлиши, вазифаси нималардан иборатлиги тўғрисида матбуотда турли фикр ва мулоҳазалар айтилди. Лойиҳалар тузилди, зарурий маблағлар ҳисоб-китоб қилинди. Аммо бунинг амалга оширилишига қарши мунтазам равишда тўсиқлар ҳам пайдо бўла борди.

Бир томондан, рус миссионерлари рус маданиятини маҳаллий халққа яқинлаштиришдан чўчиб, очила-жак институт руслар учун бўлса-да, унинг таъсиридан чўчидилар. Масалан, Н.П.Остроумов Исмоилбек Гаспралининг 1892 йилда генерал-губернатор А.Б.Вревскийга ёзган мактубидаги мадрасалардан бирини замонавий оврупоча олий ўқув юртига айлантириш тўғрисидаги таклифини инкор этади. Унинг генерал-губернаторга баён этган фикрларида қуйидагилар диққатга моликдир: “Ҳозирги пайтда бизлар ғайрирус (туркистонлик—С.Х.)ларнинг бутунлай бошқача интилишини, яъни рус маданиятининг барча афзалликларидан фойдаланиб қолиш ва унинг ёрдамида ўзларининг миллийликларини бутун хусусиятлари билан қатъий ҳимоя қилишга интилишларини кўриб турибмиз”²³.

Иккинчи томондан, рус зиёлилари ва олимлари Туркистонда олий ўқув юрти ташкил этиш юзасидан матбуотда ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб бордилар. Уларнинг баъзилари Тошкентда университет бунёд этиш керак, деса, бошқалари аввал политехника техникуминини ташкил этиб, ишлаб чиқаришни ривожлантиришни таклиф қиладилар. Улар орасида ҳали Туркистонда олий ўқув юрти ташкил этиш вақти етилган эмас, деювчилар ҳам топилади. Шуниси ажабланарлики, шарқшунос олим, академик В.В.Бартольд ҳам шу фикрда бўлган.

Таниқли шарқшунос ва ҳарбий амалдор С.Ф.Ольденбург 1902 йили “Сайгондаги Узоқ Шарқ француз олий мактаби” мақоласида фарангилар Узоқ Шарқни босиб олганларидан кейин бу ерда илмий мактаб ташкил этиб, француз шарқшунослиги соҳасида катта ишлар олиб бораётганликларини таъкидлайди ва руслар ҳам шу тажрибадан фойдаланиши керак, деган хулосага келади: “Русия ҳам Шарқда илмий мактаб (олий

²¹ Ҳасаний М. Кўрсатилган асар, 78-бет.

²² ТошДУ илм ва маърифат маскани. —Т.: “Университет”, 1995, 6-бет.

²³ Остроумовнинг жавоби [И.Гаспралининг ген.-губернатор Розенбахга ёзган мактубига]// “Гулистон”, 1995, 1-сон, 43-бет. Бу ерда мактуб Розенбахга деб кўрсатилган бўлса-да, уни Вревскийга деб тушуномок керак. Чунки ушбу мактуб Розенбахга эмас, балки Вревскийга ёзилганлиги кейинги пайтда аниқланди — С.Х.

ўқув юрти кўзда тутилмоқда — С.Х.) ташкил этиб, рус шарқшунослигига мустақкам пойдевор яратса, айна мақсадга мувофиқ бўлур эди. Тошкент эса шу илмий мактаб фаолият кўрсатиши учун жуда қулай марказ бўлиши мумкин. Бу русларга Урта Осиё ерларинигина эмас, Балки, Эрон, Афғонистон, Қашғар, Тибет ва ҳатто Хитой ҳамда Мўғулистонни ўрганиш имконини беради”²⁴. Олимнинг бу мақоласи Тошкентда руслар учун олий ўқув юрти ташкил этишга доир фикрлар ривожини янги босқичга кўтаради.

Россияда бошланган биринчи буржуа-демократик инқилобидан кейин бу ҳаракат янада жадаллашади. Энди бунга маҳаллий мусулмон зиёли ва уламоларидан таркиб топган жадидчилик халқ демократик ҳаракатининг таъсири ҳам кучая боради. Рус илмий-маданий (шарқшунослик, қишлоқ хўжалиги, Пушкин, табиатни ўрганивчи ва врачлар) жамиятлари ва уларнинг Туркистондаги бўлимлари Тошкентда олий ўқув юртини очиш тўғрисидаги гоёни қўллаб-қувватлаб, ўз таклиф ва мулоҳазаларини айтиш билан бирга, бўлажак билим масканининг ўзларига мослаштирилган лойиҳаларини ҳам тайёрлашга киришадилар. Чунончи, Шарқшунослик жамияти 1906 йили Туркистонга мос учта лойиҳани таклиф этган бўлса, Қишлоқ хўжалиги жамияти 1913 йилга келиб политехника техникуми лойиҳасини ишлаб чиқади.

Рус жамоатчилиги қистови билан Туркистон генерал-губернатори 1906 йилдаги 353-сонли махсус буйруғида Тошкентда олий ўқув юртини ташкил этиш лойиҳасини яратишни маҳаллий тилларни ўрганувчи Туркистон кўмитасига топширади. Пушкин жамияти аъзоларининг Думага йўллаган хатида шундай фикр бор: “Бепоеён мусулмон дунёси бизлар учун бундан 50 йил аввал қандай мубҳам ва жумбоқли туюлган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Биз руслар, бу ўлкани ўзимизга тобе қилган эканмиз, агар энди, унинг маънавий жиҳатдан ҳам бўйсунганини истасак, энг аввало, биз... ўлканинг маънавий дунёсини, жонли тарихини яхши билишимиз зарур. Бу талаб университет ҳузурида Шарқ бўлими очиш билан қондирилиши мумкин”²⁵.

Туркистонда рус университети очилиши ҳақидаги

²⁴ Журнал министерства народного просвещения. 1902 йил, март.

²⁵ Сосновский М. Университет в Ташкенте // Искусство и культура Туркестана. 1918, 1-сон, 20-бет.

мунозарада маҳаллий миллат манфаатини ҳисобга олувчилар ҳам бўлди. Масалан, Гр. Андреев “Туркистонда университет очилишига доир” номли мақола билан чиқиб, унинг фақат руслар учун очилишини танқид қилади. “Ўлкада, — деб ёзади у, — университет очилиши ҳақидаги фикр муносабати билан беихтиёр шундай фикр туғилади. Университет фақат руслар учун бўлса, бизнинг маҳаллий ерликларимиз нима қилади?..

Маданийлашган Англия миллионлаб мусулмонлари бўлган Ҳиндистонни мусаххар қилиб турган бўлса-да, ҳеч қачон у ерда яқка инглизлар учун университет очишни хаёлига келтирган эмас, аксинча, фақат Ҳиндистонликлар учун қулай бўлган қўйи ва олий мактабларни ташкил этади”²⁶.

Рус илмий-маданий жамоатчилиги орасида Тошкентда олий ўқув юртини, унинг забт этилишининг 50 йиллиги кунларида очиш керак, деганлар ҳам бўлди. Хуллас, Тошкентдаги рус илмий жамоатчилиги 1916 йилда Туркистонда турли ихтисосликлардан иборат факультетларни ўзида мужассамлаштирган университет очилмоғи лозим, деган қатъий тўхтамга келган эди. Дастлаб агрономия, шарқ ва медицина факультети бўлиши кўзда тутилади. Бунда Туркистон табиатини ўрганиш ва ўзлаштириш, ўлкани арзон хомашё манбаига айлантириш назарда тутилган эди. Бу тўғрида инженер Г.Давидов 1916 йил 27 сентябрда Рус императорлиги география жамиятининг Туркистон бўлими мажлисидаги маърузасида шундай фикрни баён этади. Унингча, Туркистон Россия салтанатидаги бебаҳо гавҳар, ўлкага қанча сарф-харажат қилинса, Тошкентда политехника институти ёки университет каби олий ўқув юрти очилса, у шунча катта фойда келтиради. “Туркистон, — дейди нотик, — қанча мукамал ўрганилса, шунча кўп тўхфа бераверади”²⁷.

Ниҳоят, 1917 йил феввалида рус демократик инқилоби галаба қилгач, Туркистонда замонавий олий ўқув юрти ташкил этиш ҳаракати демократик мазмун касб этди.

Тошкент шаҳар Думаси университет очиш учун под-

²⁶ Андреев Г. К открытию Университета в Туркестане (Ещё несколько слов об инородном образовании в крае) // Туркестанские ведомости. 1917 йил, 10 ноябрь, 244-сон.

²⁷ Давидов Г. О высшем учебном заведении в Ташкенте // Известия Туркестанского отдела императорского Русского Географического общества. 1917 йил, XIII жилд, 1-чиқиши, 7-бет.

шо ҳукуматига талабнома ёзиб, бино қуришга 10 гектар ер ва 10 млн. сўм пул ажратиш ҳақида қарор қабул қилади. Аммо, округ ўқув бўлимининг бош инспектори Тошкентда университет очиш учун ҳали вақт етилгани йўқ, деган фикрни билдиради.

Шунга қарамай, илмий ижодий жамоатчилик Тошкентда университет ташкил этиш ҳаракатини қўллаб-қувватлаб, бу ишни кечиктириб бўлмаслигини ёқлаб чиқади. Москвадаги “Туркистонликларга ёрдам жамияти” ва Киев шаҳар олий ўқув юрти талабалари Тошкент шаҳар Думасининг университет очиш тўғрисидаги қарори ва унинг марказга юборган сўроғини маъқуллаб, Тошкентга хатлар йўллайдилар.

Шундан кейин Дума бошлиғи Н.Р.Маллицкий Муваққат ҳукумат халқ маорифи вазири Игнатъев ҳузурда бўлади. Дума қарорини маъқуллаш билан бирга ва-зир университет қурилиши учун 12 млн. сўм маблағ кетишини тахмин қилади ва шундан 2 миллионини хайрия йўли билан тўплашни таклиф этади.

Думанинг хайрия тўғрисидаги қарорини биринчилар қаторида Водьяевлар фирмаси юз минг сўм пул ажратиш билан маъқуллайди. Улкадаги банклар ҳам ёрдам беради. Жуда қисқа вақт ичида тўпланган маблағ миқдори 180 мингга етади. Туркистондаги рус илмий тўғрақ ва ўрта махсус ўқув юртлари, демократик ташкилотлар бўлажак университетда қандай факультетлар бўлиши, унинг олдидаги вазифалар ҳақида ўз фикрларини билдирадилар.

Тошкент шаҳар Думаси иккинчи марта рус жамоатчилигидан тушган таклиф ва мулоҳазалар таъсирида Дума раиси М.М.Сосновский раҳбарлигида махсус тўрт кишилик комиссия тузиб, Петроградга юборади. Комиссиянинг Тошкентда университет ташкил этиш ҳақидаги сўровига Муваққат ҳукумат катта эътибор беради. 1917 йил 15 сентябрда маориф ноziри С.С.Салазкин бошчилигидаги олий таълимни ислоҳ қилишга бағишлаб ўтказилган кенгашнинг навбатдаги махсус мажлисида Тошкентда университет ташкил этиш масаласи атрофлича муҳокама қилиниб, ишни уч босқичда яқунлашга келишиб олинади. Дастлаб тарих-филология, сўнг кечи билан 1918 йилнинг кузида физика-математика факультетлари, кейинроқ эса улар асосида шарқшунослик, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги ва техника факультетлари очилиши белгиланади.

Кенгаш қарориди бўлажак университетнинг тарих-филология факультети учун Петроград, физика-математика факультети учун Москва университетлари масъул қилиб белгиланади. Буни маориф ноziри ўзининг 5 октябрдаги хатида мазкур олий ўқув юртларининг раҳбариятига маълум қилади. Москва ва Петроград университетлари ва Россия Муваққат ҳукумати Тошкентда рус университети очиш учун бошланган илмий-ижодий жамоатчилик ҳаракатига ижобий муносабатда бўладилар. Ҳукумат бошлиғи А.Ф.Керенский 1917 йил 4 октябрда махсус телеграмма йўллаб, яқин орада Тошкентда университет очилишини маълум қилади ва шу муносабат билан Туркистон илмий-маданий жамоатчилигини табриклайди. Телеграмманинг тўла матни 7 октябрда 248-сонли махсус буйруқ билан Тошкентда эълон қилинади²⁸.

Сўнгра маориф халқ ноziри С.С.Салазкин шу кунларда Муваққат ҳукумат тасдиғига университет лойиҳасини тақдим этишини маълум қилиб, қуйидаги масалалар юзасидан Тошкентга телеграмма йўллайди: биринчидан, бино қурилиши учун қанча ер зарур бўлишини аниқлаш; иккинчидан, махсус бино қурилганига қадар университетга вақтинча бино ажратиш; учинчидан, шу мақсадлар учун шаҳар ва бошқа маҳаллий манбалардан инъом этиладиган маблағ миқдорини аниқлаш²⁹.

Бу масала Тошкент шаҳар Думасининг 1917 йил 21 октябрдаги биринчи мажлисида кун тартибидаги масалалардан олдин муҳокама қилинади. Биринчи мартаба Думанинг шу мажлисида расман мусулмон ва рус халқларининг олий таълим, яъни университетга бўлган эҳтишлари умумлашган ҳолда эътиборга олинади ва махсус демократик қарор қабул қилинади.

Б) Миллий уйғониш ва миллий олий таълим гоъси

Инсоният тарихида олий таълим ва илм-фан масканлари университет ҳамда бошқа олий ўқув юртларининг тутган ўрни ва аҳамияти бениҳоят катта. Улар миллат, жамият нуфузи ва тараққиётини белгиловчи асосий мезонлардан бири сифатида пайдо бўлиб, риояжланиб келмоқда.

²⁸ “Туркестанские ведомости” газетаси, 1917 йил, 11 октябр, 57-сон.

²⁹ “Туркестанские ведомости” газетаси, 1917 йил, 21 октябр, 166-сон.

Бу олий даргоҳлар миллат ва Ватаннинг кўрки ва ифтихори ҳамдир. Уларда буюк олим ва кашфиётчилар, адибу шоирлар таҳсил олиб вояга етадилар. Миллатнинг ақлий, илмий-техникавий, маданий-маърифий, ғоявий-мафкуравий салоҳияти ҳам мана шу масканларга боғлиқ.

Миллий олий таълим Ватанмиз тарихида ўзининг чуқур илдизига эга бўлиб, тарихан икки хил кўриниш ва йўналишда ривожланди: исломий олий таълим; оврупоча дунёвий олий таълим. “Байт ул-ҳикма” (олиmlар уйи — академия) ва мадрасалар жаҳон илм-фани, олий таълими ривожига катта ҳисса қўшгани ҳақида юқорида қисман тўхталган эдик.

Лекин мадрасалар давр ўтиши билан, кейинчалик жаҳон тараққиётдан, ҳаётдан орқада қолди, мутаассиблашди. Улардаги ўқув тартиби, дастури ва адабиётлар янгилашиб борилмади. Уқиш муддати бережа бўлиб, ўн беш - йигирма йилга чўзилди. Дунёвийлик, дунёвий илм ҳаётий-маиший эҳтиёж, тараққиёт эътибордан четда қолиб, схоластика, бидъат кучайди.

Бунинг сабаблари жуда кўп, албатта. Олий таълимнинг бу биринчи исломий йўналиши ва босқичи совет ҳукуматининг дастлабки йилларида даҳрийлик нуқтаи назаридан ҳаётга яроқсиз деб топилди ва тутатилди.

Миллий олий таълимнинг иккинчи, яъни ҳозирги замон оврупоча дунёвий босқичи асосан совет ҳокимиятининг дастлабки даврида пайдо бўлди. Унинг тамал тошини жадидлар қўйдилар. Жадидчилик ҳаракатининг умуминсоний ва умуммиллат, тараққиёт, ислоҳотчилик, яратувчилик соҳасидаги асосий ғояларидан бири оврупоча дунёвий олий таълимни ҳаётга жорий этиш бўлди.

Жадидчилик (ислоҳотчилик) маърифатпарварликдан бошланди. Лекин у ўз табиати, мақсад ва моҳиятига кўра мутлақо ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаракат эди. Унинг асосий мақсади Ватанни озод ва обод этиш, миллатни тараққий эттириш, нуфузи ва мавқеини кўтариш, бой-бадавлат қилиш бўлди.

Жадидлар бунинг учун мадрасаларни ислоҳ қилиш, дунёвий оврупоча олий таълим ва илм-фанни ривожлантириш, замонавий олий ўқув юрглари ташкил этиш, янги зиёлиларни тарбиялаш зарурий эҳтиёж эканлигини биринчи бўлиб англаб етдилар. Шунинг учун ҳам жадидчилик ҳаракатида олий таълим ва уни-

верситет ташкил этиш ғояси энг муҳим ўзак масалалардан бири бўлди.

Бу ғоя илк бор 1892 йилда қримлик буюк мутафаккир Исмоилбек Гаспралининг Туркистон генерал-губернатори А.Б.Вревскийга³⁰ ёзган махсус мактубида расман мана бундай баён этилади: “Мавжуд мадрасалардан баъзи бирлари олий даражада қайта қурилиб, ислоҳ қилинса, ҳарбийлар каби имтиёзларга эга бўлса, диний бошқарма тасарруфидан озод қилинса, ҳам диний, ҳам педагогик хизмат қилиш ҳуқуқига эга бўлар эди... Уларни вақф, вақфлар бўлмаган жойларда эса жамоат ёки давлат маблағи асосида ташкил этса бўлади”³¹.

Бу тарихий мактубда бундан ташқари, рус тилини ўрганиш, жадид мактабида савод чиқаришни эски 5-6 йил ўрнига 1—2 йилга тушириш, мадрасаларда эса ўқишни 15—20 йилдан 4—5 йилгача қисқартиришнинг аниқ йўллари ҳам кўрсатилган эди.

Ҳарбий генерал-губернатор Туркистондаги миссионерлик ҳаракатининг бош мафкурачилари Н.П. Остроумов ва В.П. Наливкинларнинг маслаҳати билан бу мактубга “Оқибатсиз қолдирилсин” деб имзо чекади³². Шу билан жадид олий таълими ғоясига ҳарбий маъмурият катта тўсиқ қўяди. Шунга қарамай, бу ғоя жадидчилик ҳаракати ривожланган сайин тобора кенг ёйилиб, оммалашиб борди.

Жадид матбуотида ҳам замонавий олий таълим энг долзарб масала сифатида кенг тарғиб қилинди.

Маҳмудхўжа Бехбудий ўзининг “Эҳтиёжи миллат” номли мақоласида шундай деб ёзади: “...Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур”³³.

Ҳазрат бу мақоласида асосан оврупоча дунёвий олий таълим миллат эҳтиёжи бўлиб турганлигини рўйи рост айтади. Ва мақоланинг хулоса қисмида яқин ўн йилда “200 муҳандис, дўқтур, ҳуқуқшунос, муаллим,

³⁰ Бошқа манбалар, биз ёзган мақолаларда бу Разенбахга деб хато кетган — С.Х.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎЗРМДА). И-47-ф, 1 р. 361-иш, 226-в.

³² Қосимов Б. Жадидчилик. Айрим мулоҳазалар//Ёшлик. — 1990, 7-сон, 72-бет.

³³ Бехбудий М. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри. — 1. “Маънавият”, 1999, 199-бет.

техник, замона тожири”³⁴ бойларнинг ёрдамида тайёрланиши миллий зарурият эканлигини кўрсатади.

Оташин жадид ва миллатпарвар Абдурауф Фитрат жадидларнинг хайрия жамияти “Кўмак”нинг ёрдамида Туркияда ўқиб юрган пайтидаёқ, Бухорода тиббиёт мадрасаси (университети) ташкил этилишини орзу қилади ва буни ўзининг 1912 йилда ёзган “Ҳинд сайёҳи баёноти” номли асарида дунё кўрган, дунё тараққиётидан тўла хабардор бир ҳинд сайёҳи номидан шундай баён қилади: “Масалан, бир жоҳил кишининг олим бўлиши учун уч нарсга лозим келур: пул, мадраса, саъю амал. Сизнинг Бухорода мадраса ҳам, пул ҳам бор... Бухоро ҳукумати йирик мадрасалардан бирини тиббиёт мадрасасига айлантирсин ва бу даргоҳга доно дўктурлардан бирини мударрис қилиб тайинласин. Петербург ва Фарангистоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимларни таклиф этсинлар. Бошқа жиҳатдан Бухоронинг ўткир зеҳли ёш йигитларини Оврупога юбориб, тиб илмини ўқутсинлар”³⁵.

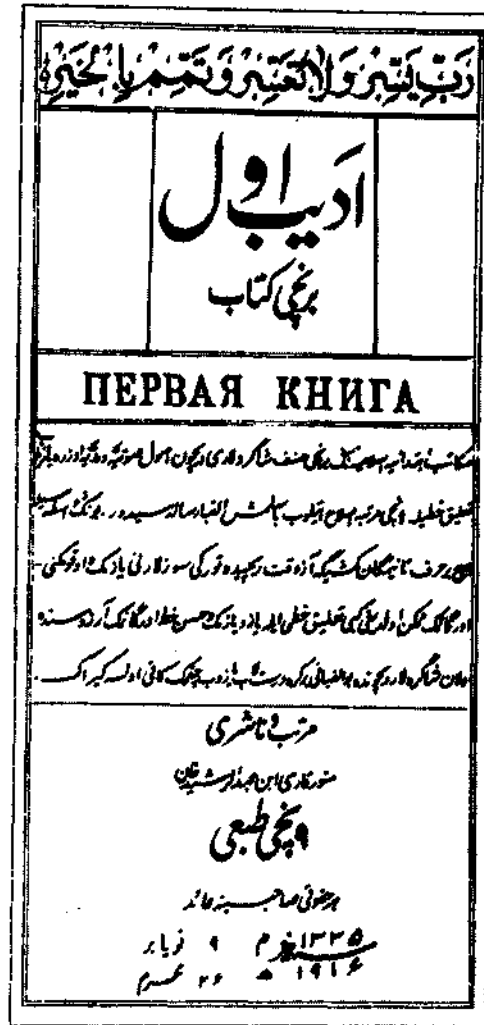
Кўриниб турибдики, жадидлар фақат гоё билангина чекланмаганлар. Улар замонавий миллий олий таълимни жорий қилиш учун аниқ таклиф, режа, дастур ва ҳаракат билан машғул бўлганлар.

Жадидлар замонавий илм-фан ва техника билан қуролланган янги (жадид) миллий мутахассис кадрларни тайёрлаш соҳасидаги икки томонлама — рус мустамлакачилари ва мусулмон мутаассиблари(!) қаршиликларини матонат ва сабр-тоқат ҳамда донолик билан енгдилар.

Албатта, Туркистон, Бухоро ва Хивада ҳам бу пайтда тўғридан-тўғри дунёвий олий ўқув юртини ташкил этиш ёки бирорта мадрасани замонавийлик асосида ислоҳ қилиш ўта мушкул иш эди. Сабаби мусулмон пешволари орасида мутаассиблик, бидъат, тараққиётни куфр деб билгувчилар кўп эди. Мутахассис кадрлар йўқ эди. Бу — биринчидан. Иккинчидан, мустамлакачи миссионерлар ҳам бунга йўл қўймас эдилар.

Айтиш мумкинки, мана шундай йўқлик ва зимистонлик авж олган бир пайтда жадидлар жуда тўғри йўл топа олдилар. Улар аввало, асосий эътиборни иқтидорли ёшларни хориж мамлакатларига ўқишга юбо-

риш, жадид мактабларида эса камбағалларнинг болаларини текинга ўқитишнинг моддий асослари ва ташкилий жиҳатларига қаратдилар.

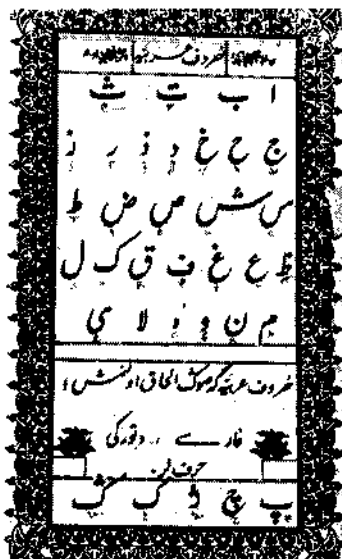

Мунавварқори Абдурашидхоновнинг «Адиби аввал» (жадид мактабининг 1-синфи учун алифбо) дарслиги. Тошкент, 1916 йил.

Бунинг учун аввало, пуллик жадид мактаблари ташкил этилди. Бир ойга тўланадиган пулнинг миқдори

³⁴ Уша асарлар. 201-бет.

³⁵ Фитрат А. Таълиқланган асарлар. 1-жилд. Шеърлар насрий асарлар, драмалар. — Т.: “Маънавият”, 2000, 117, 134-бетлар.

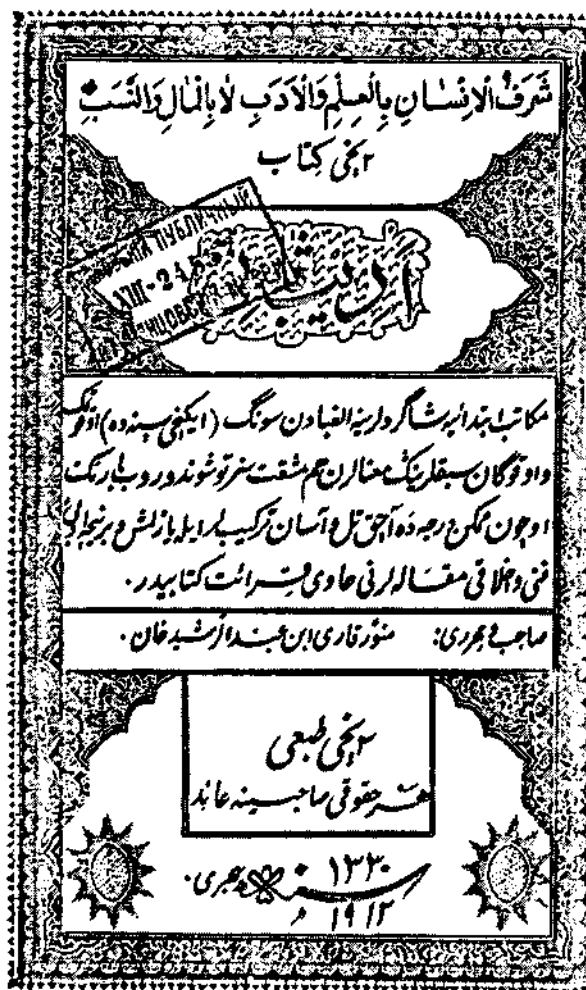

«Адиби аввал»нинг алифбо қисми.

бой, ўрта ҳол ва камбағаллар эътиборга олиниб, баҳоли қудрат тамойилига амал қилинган ҳолда эллик тийиндан бир ярим сўмгача қилиб белгиланди. Шу сабаб жадид мактабларида 30—35 фоиз камбағал болаларнинг текин ўқитилиши қоида тартибда жорий этилди.

Тарихда биринчи бор жадид мактабларида болаларнинг кундалик ўзлаштириш билими баҳоланиб борди. Синфдан-синфга ўтиш ва мактабни битириш имтиҳонлари очиқ равишда, таклиф этилган бойю боёнлар, таниқли шоир ва адиблар, омма олдида ўтказилди. Аълочи ўқувчилар жамоатчилик томонидан олқиландилар, моддий маблағ билан мукофотландилар.

Жадид мактабидаги имтиҳон олиш усули бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятига эга. Болалар билимини тўғри баҳолаш ва уларни рағбатлантириш ҳамда имтиҳонни байрамона ва ҳаққоний ўтказиш учун халқ орасида танилган шоиру адиб ва бообрў ўқимишли кишиларни битирув имтиҳонига махсус таклиф этиш жадид мактабларида одат тусига курган эди. Масалан, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг Тошкентдаги ўзи мудирлик қилган «Намуна» ва «Хония» мактабларида битирув имтиҳонларини ўтказиш учун Кўқондан Ҳамза Ҳаким

Мунавварқори Абдурашидхоновнинг «Адиби сониё» (жадид мактабининг 1-синфи учун ўқиш китоби) дарслиги.

қилини таклиф этгани унинг 1916 йилда ёзган хатидан маълум. Чунончи, унда шундай сўзлар битилган: «Муҳтарам жаноби олийларина. Ушбу 1916-нчи йил 7-нчи мий (шанба)дан 12-нчи май (паншанба)гача ҳар кун ирталаб соат (9) дан кеч соат (2) гача Тарновбоши маҳаллада Мирҳоди Ҳожи ҳавлиларида «Намуна» ва «Хония» мактабларида ўқувчиларни синов имтиҳонла-

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан

Мунтазам қарғи,
Ўзбекистон Республикаси,
Шарҳисул Ҳуқуқ

Ўзбекичче

Тил сабақлиғи

II бөлим

(2-нчи бөлим)

Биринчи бөлимдеги тил сабақлиғи 3-нчи синф учун
таъриф ва тарғиби ҳақда.

(Ҳақлиқ билмак билмак, биринчи бөлим)

Ўзбекистон Республикаси
Ташкилот 1925 йил

Ўзбекча тил сабоқлиғи, 2-бўлим. 3-синф учун амалий ва назарий имло. Сарф-наҳв ва ишно. Тошкент, Ҳздавнашр, 1925.

ташкил этилиши муҳим тарихий янгилик бўлди. Тошкентдаги икки жамият расман ошқора фаолият юритган бўлса, Бухородаги "Тарбияи атфол"³⁸ амирликдаги

³⁸ Бу жамиятнинг таваллуд санасини олимлар икки хил кўрсатади. Бошқа манбаларда 1909 йилда деб ҳам қайд қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан

Мунтазам қарғи,
Ўзбекистон Республикаси,
Шарҳисул Ҳуқуқ

Ўзбекичче

Тил сабақлиғи

III бөлим

Биринчи бөлимдеги тил сабақлиғи 4-нчи синф учун.

Сарф-наҳв

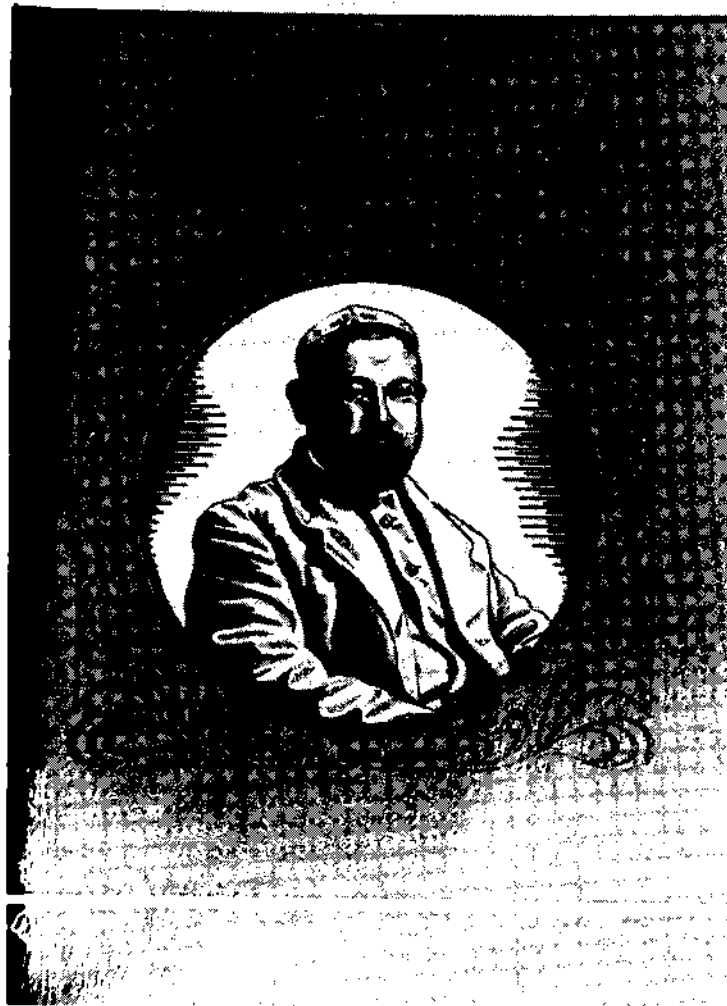
Ташкилот

Ўзбекистон Республикаси
Ташкилот 1925 йил

Ўзбекча тил сабоқлиғи, 3-бўлим. 4-синф учун сарф-наҳв. Тошкент, Ҳздавнашр, 1925.

монархия сиёсати ва дин пешволари орасидаги мутаассиблик туфайли норасмий-махфий эди. Асосий мақсад камбағалларнинг болаларини текин ўқитиш, қобилиятларини хорижга ўқишга юбориш, ночор оилаларга ёрдам бериш бўлган эди.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов

Мунавварқори Абдурашидхоновнинг истиқлолдан сўнг илк бор чоп этилган асари «Хотираларимдан» (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Тошкент, «Шарқ», 2001.

Жадидларнинг маънавий отаси Мунавварқори Абдурашидхонов ўзининг “Тошкентда мусулмон жамияти” номли мақоласида шундай деб ёзади: “Бу иттифоқнинг (бойлар иттифоқининг—С.Х.) натижаси ўлка керак. Тошкент жамияти бу йил бутунлай бошқа тусга кирди. Уйқудан уйғониб, кўзларин уқалаб, атрофга назар сола бошлади. Қонунида (низомида —С.Х.) зикр этилган моддалардан бирин-бирин фойдаланмакка шуруъ қилди. Бошлаб бир неча йилдан бери қарор берилиб-да очилмай ётган “Дорул ожизин”ни расман очуви бир неча мискин ва ожизларни тарбияга олди. Бир неча мактаб ва мадрасаларга юз сўм ва икки юз сўмлаб ионалар берди. Ва бир неча бева ва бечораларга ойлик ионалар бермоқда ва олтмиш қадар фақир ва етим болаларни турли мактабларда ўқитиб, тарбия қилиб турмакдадур”³⁹.

Юқоридаги хайрия жамиятларидан ташқари Туркиянинг Истанбул шаҳрида ҳам талаба Фитрат ташаббуси билан “Бухоро таъмили (умумий) маориф жамияти” ташкил топади. У Тошкент ва Бухородаги жадид хайрия жамиятлари билан ҳамкорликда миллатни олий маълумотли қилиш йўлида фаолият юритади.

“Кўмак”нинг ташкилотчилари Тошқожи Туёқбоев, Низом Қори Мулла Ҳасанов, Мулла Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Баширулла Асадуллаҳўжаев эди. Унинг Низомида “Жамият давлат, жамоат ва шахсий ўқув юртларига моддий ёрдам беради: ўрта ва олий ўқув юртларидаги ўқувчилар учун стипендиялар таъсис этади” деб кўрсатилган⁴⁰.

Бухородаги “Тарбия атфол” Низомида эса қуйидагиларни ўқиймиз: “...Жамият Туркистон, айниқса, Бухорода билим тарқатиш ва мактаблар очиш мақсадида ташкил этилган... Жамиятнинг бирдан-бир мақсади ҳар йили Туркистон ва Бухородан Константинополь (Истанбул) мактабида ўқиш учун маълум миқдорда ўқувчиларни юбориб туришдан иборат”⁴¹.

Жадидларнинг саъй-ҳаракатлари билан дунёвий олий таълим олиш мақсадида кўпгина ватандошларимизнинг Туркия, Озарбайжон, Россия, Олмония ва бошқа жой-

³⁹ Абдурашидхонов М. Хотираларимдан (Жадидчилик тарихидан лавҳалар). —Т.: «Шарқ», 2001, 84-бет.

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎЗРМДА), 461-ф., 1-р., 1116-иш, 69—70 в.

⁴¹ Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантуркизма в России. — Казан, 1931, стр. 135.

Настоящий устав утвержден 12 мая 1909 г. с добавлениями в § 19 пун. 1 слово «секрет» и в п. 3 п. «и расходы».

Г. Ташкент. Мая «20» дня 1909 г.
Помощник Губернатора
Низомин Н. Низомин

УСТАВЪ

Мусульманскаго Общества

„ПОМОЩЬ“

въ гор. Ташкентѣ.

Цѣль и дѣятельность Общества.

1) Мусульманское Общество „Помощь“ ставит своей задачей оказание помощи къ уменьшению бездельности и материальнаго состоянія нуждающихся лицъ неготовности къ образованію въ пределах Сиръ-Дарьинской области.

2) Для достиженія указанной цѣли Общество должно открывать пріюты для бѣдныхъ сиротъ, стариковъ, инвалидовъ, больныхъ, дебузатовъ, столовыхъ и чайныхъ, ночлежные дома, вообще оказывать помощь нуждающимся, въ томъ числѣ и уходящимъ, во всѣхъ видахъ. Общество должно оказывать материальную поддержку существующимъ благотворительнымъ и образо-

«Кўмак» Мусулмон (хайрия) жамияти Низомининг 1-бети.

ларда ўқигани маълум. Аммо уларнинг тўла тарихи ва тақдири ҳали номаълум. Ҳозирча маълум бўлган ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, Туркияда 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та ёшлар ўқигани маълум⁴². Бошқа яна бир тадқиқотда 1910 йилда Истанбулда 50 та бухоролик ўқигани кўрсатилади⁴³.

⁴² Қосимов Б. Маслакдошлар. Бехбудий, Азжий, Фитрат. —Т.: “Шарқ”, 1994, 74-бет.

⁴³ Гофуров Н. История культурно-просветительской деятельности джаидов в Бухарском эмирате (начало XX века).—Худжанд. 2000, стр. 93.

Жадидларнинг ташаббуси билан 1922 йилда ҳам Туркистон ва Бухородан 70 дан ортиқ ёшлар Германияга ўқишга юборилгани маълум. Ҳозирча топилган архив ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, 1924/1925 ўқув йилида Германияда ўқиган 56 та ёшларнинг рўйхати шунқ. Улар 55 ва 45 доллардан стипендия олганлар⁴⁴.

Мунавварқори миллатимиз фарзандларининг хорижга бориб ўқиши учун инқилобдан олдин ҳам заҳмат чекиб, фидокорлик қилган. Бу тўғрида таниқли бастакор, жадидчилик ҳаракати иштирокчиларидан бири бўлган Абдурахмон Акбаров гувоҳлик бериб, қуйидагича ёзади: “Тўдадаги⁴⁵ жадидларнинг бош раҳбари бўлган Мунавварқори бир кун тўданинг мажлисига келиб: “Зиёли ёшлардан бир нечасини Германияга юбориб ўқитиш керак”, деб узоқ нутқ сўзлади. Шундан кейин тўданинг раҳбарларидан 7—8 киши Орифхўжабойнинг Янги шаҳардаги ҳовлисида шу ҳақда биринчи марта мажлис ўтказдилар. Аммо “Тошкент боёнларининг кўпчилиги бўлиши” ни маъқул топишиб, иккинчи каттароқ йиғин мажлисини Шайх Хованд Тахурлик Каттахўжа Хўжаевнинг уйида ўтказишга қарор қилдилар.

...1916 йил охирлари эди. Орадан чамаси 15 кунлар кейин Каттахўжа Хўжаевнинг уйида иккинчи марта катта йиғин бўлди. Бу мажлисга Тошкентнинг энг машҳур боёнлари йиғилдилар. Жумладан, Орифхўжабой, Саидқаримбой, Комилжонбой чойфуруш, Асил оқсоқол, Боқижонбой ва бошқалар.

Бу ерга тўпланганларнинг сони 50—60 га етарди. Буни ташкил қилишда кўпроқ ташаббус кўрсатган Мунавварқори билан Илҳом самоварчи ва Муродхўжа Солихўжа ўғиллари эди. Ҳамма йиғилгач, мажлис очилиб, биринчи бўлиб Мунавварқори сўзга чиқди. Мунавварқори: “Ўзбек зиёли болаларини Германияга юбориб ўқитишга жуда муҳтожмиз, болалар ўқуб, илм таҳсил олиб келсалар, миллатига катта хизмат қила оладилар”, деган сўзлар билан узоқ нутқ сўзлади. Унинг кетидан Мунавварқорининг сўзини қувватлаб Самифқори чиқиб сўзлади, охирида неча киши ва кимларни юборилиши ҳақида саволлар берилди. Самифқори “бо-

⁴⁴ ЎзР МДА 34-ф., 1-р., 2522-иш, 35-варақнинг иккинчи томони. Бу ҳужжатни бизга доцент Ш.Оразимбетов берган. Рўйхатни “Илова”дан қаранг.

⁴⁵ Жадидларнинг уюшмаси. Абдулла Авлоний ҳам ўз Таржимои ҳолида “1904 йилдан жадидчилар тўдасида ишлаш бошладим” деб ёзади.

радирган кишиларнинг рўйхати бор”, деб домла Муродхўжа Солиххўжа ўғлидан рўйхатни ўқиб беришни сўради... Германияга ўқиб келиш учун борувчилар шулар экан: 1.Шайх Хованд Таҳур даҳасидан Абдулваҳоб Муродий, яна бир киши хотирамда йўқ. Бешёғоч даҳасидан ҳам икки киши: 1-си Чақар маҳаллалик Муҳаммадҷонов, 2-си Яланқари маҳаллалик Аъзам соатсоз ўғли, жами 4 киши экан.

Мунавварқори яна ўрндан туриб: “Жамоат, мана бу ёш ўсмир болаларимизнинг Германияга бориб ўқиб келишлари фақат сиз боёнларимизнинг ёрдами остида вужудга чиқади”, дейиши билан ўтирган бойлардан бири Мунавварқорининг кўлига анчагина пул беради... Пул тўпланиб, санаб бўлингандан кейин Мунавварқори ўрндан туриб: “Миллатимизнинг келажакдаги бахту саодати учун шундай катта ҳимматларингизга кўпчилик томондан раҳматлар айтаман”, деб ташаккур билдириди⁴⁶.

Жадидчилик ҳаракати тарихида Мунавварқорининг бу каби миллат келажакга тўғрисидаги даъваткорона дил сўзлари кўплаб топилади. Шуни алоҳида таъкидлаш жозибали, жадидчилик ҳаракати пайдо бўлганидан сўнг жадид хайрия жамиятлари ёрдамида хориж мамлакатларида ўқиган ёшларнинг сони тез кўпайди. Маълум бўлишича, улар Туркия ва Германиядан бошқа Франция, ҳатто Японияда ҳам ўқиган эканлар. “Фаргона” газетасида (1923 йил 26 апрел) ёзилишича, совет ҳукуматининг дастлабки йилларида Оврупода ўқиган ёшларнинг сони 500 дан ортиқ бўлган.

Афсуски, совет ва ундан олдинги даврда четга ўқишга борганларнинг тарихий тақдири жадидларники каби ўта аянчли кечди. Мустабид ва мустамлака коммунистик сиёсат ва шўро ҳукумати уларнинг ўз миллати манфаати йўлидаги интилиши ва олган билимларини “халқ душмани”, “жосус”, “хоин” деган тўхмат билан баҳолади. Олмонияда ўқиётганларнинг бир қисми муддатидан олдин қақриб олиниб, ўз Ватанига етказилмай, Москвада ушлаб қатағон қилинди. Четда қолиб, муҳожирлик ва Ватан соғинчи азобига бардош берганлари эса етук олим ва мутахассис бўлиб етишдилар.

1917 йил феврал ойидан бошлаб, “халқлар қамоқ-

хонаси” деб ном олган Россия салтанатида халқларнинг умумдемократик, озодлик ва инқилобий кураши ғалаба қилади. Рус подшоҳи Николай II тахтдан воз кечишга мажбур бўлади.

Россия ва унга қарам мустамлака мамлакатларида, шунингдек, Туркистонда ҳам бир муддат озодлик, демократия, ҳуррият, биродарлик қарор топади.

Бу эса Туркистонда жадид ва бошқа мусулмон зиёли уламоларининг халқ орасида фаоллашувига имкон беради. Мана шунинг учун ҳам улар Тошкент ва бошқа шаҳарларда шаҳар Думасига 1917 йил июлида бўлган сайловларда катта ғалаба қозонадилар. Масалан, Тошкент шаҳар Думасидаги жами 112 та ўрндан 76 тасини мусулмон депутатлари эгаллайди. Шундан 60 таси уламо ва 16 таси жадидлар эди⁴⁷.

Буларнинг орасида Мунавварқори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, С.Т. Асфандиёров, Мажидхон Жамолхонов, Исмоилбек Худоёрхонов, Низомиддинхўжа Исомиддинхўжаев, Султонхўжа Саидхўжаев ва бошқалар бор эди⁴⁸.

Шу маҳаллий мусулмонлар таъсирида иш бошлаган Тошкент шаҳар Думасида муҳокама қилинган масалалардан бири университет ташкил этиш бўлди. Агар бу вақтгача жадидлар ва руслар университет ташкил этиш учун ўзларича алоҳида-алоҳида ҳаракат қилиб келган бўлса, энди улар демократик асосда сайланган думада бирлашади.

Университет ташкил этиш ҳаракати энди янгича муштарак мазмун ва демократик характер касб этади. Маълум маънода мусулмон ва номусулмон халқларнинг манфаати университет ташкил этиш масаласида уйғунлашади.

Дастлаб, Туркистонда дунёвий олий таълим гоёси бир-бирига қарама-қарши икки манфаат ва эҳтиёж асосида пайдо бўлган бўлса, энди у Россиядаги демократик инқилоб ғалабаси туфайли умумхалқ ва умумдемократик, умуммиллий ва умуминсоний характерига эга бўлди. Университет ташкил этиш гоёси яқин орадаги аниқ мақсадга айланди. Шу вақтгача Тошкентда университет ташкил этиш масаласи куруқ гап ва му-

⁴⁶ Бу каттагина кўчирма таниқли журналист ва олим Сирожиддин Аҳмадининг “Мунавварқори” номли эссесидан олинди. Қ а р а г. Шарқ юлдузи, 1992, 5-сон, 107—108-бетлар.

⁴⁷ Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). — Москва, 1921, стр. 56.

⁴⁸ “Туркестанские ведомости” газетаси, 1917 йил 26 июль.

нозара бўлиб келган бўлса, энди бу масала маҳаллий мусулмон вакиллари таъсири кучли бўлган Тошкент шаҳар Думасида муҳокама қилиниб, аниқ режа ва амалий қиймат қасб этди.

Буни Тошкент шаҳар Думасининг 1917 йил 21 августдаги дастлабки мажлиси исботлаб турибди. Унда биринчи навбатда Тошкентда университет ташкил этиш масаласи умумий равишда муҳокама қилинади. Муҳокамада “Уламо жамияти” вакиллари Миён Бузрук, Турсун Хўжаев ҳамда “Ёш сартлар” (жадидлар) вакиллари Т. Норбўтабеков, Мунавварқори ва бошқалар фаол иштирок этдилар.

Дума университет ташкил этиш махсус комиссиясини тузади. Унга Мунавварқори талаби билан олий маълумотли адвокат Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ва Содиқ Абдусатторов киритилади. Мунавварқори университет ўқув дастурини ишлаб чиқишда мусулмонлар манфаати ҳисобга олинади, хусусан, тарих ва шарқшунослик факультетлари уларга мослаштирилиши лозимлигини таъкидлайди⁴⁹.

Жадидлар миллий университет ташкил этиш ғоясини амалга ошириш учун бундан олдин ҳам икки марта расман мустамлака маъмуриятдан ёрдам сўраган эдилар. Унинг бири 1916 йилдаги умумхалқ кўзғолони билан боғлиқ бўлди.

Кўзғолон баҳонасида қирғинбаротлик, жабр-зулм кучайтирилгач, таниқли ҳуқуқшунос ва етакчи жадид Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев бошчилигидаги жадид вакиллари Санкт-Петербургга бориб, Россиянинг IV Давлат Думасида ўз халқини ҳимоя қилиб чиқадилар. Шундан сўнг подшо ҳукумати мардикорликка олишни бир оз кечиктиришга мажбур бўлади. Туркистонга эса аҳвол билан танишиш учун А.Ф. Керенский бошлиқ Дума вакиллари келадилар. Улар Андижон шаҳрида ҳам бўладилар.

Андижонда халқ вакиллари 1916 йил августда Дума депутатлари билан учрашиб, уларнинг олдида халқнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш билан бирга университет очишга ёрдам бериш масаласини ҳам кўядилар. Аммо Керенский бунга аниқ жавоб беришдан ўзини тияди⁵⁰.

⁴⁹ “Туркестанский курьер” газетаси, 1917 йил, 232-сонига илова.

⁵⁰ К а р а н г. *Шамсутдинов Р.Т.* Первенец высшей школы (Краткий очерк истории Андijanского государственного педагогического института). - Т.: “Узбекистон”, 1998, стр. 13.

Бундан олдин Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ҳам расман ўзининг “Садои Туркистон” газетасида Туркистон Россия томонидан босиб олинганининг 50 йиллиги байрам қилинишига тайёргарлик бошланиши муносабати билан ўлка ҳарбий маъмуриятига мурожаат қилиб, “эллик йиллик садоқат” эвазига Тошкентда биринчи дорилмуаллимин (ўқитувчилар институти) ва бир миқрасаи олия (университет) очиб беришни илтимос қилган эди.

Шуни ҳам айтиш зарурки, 1917 йил октябрда Россияда давлат тўнтариши ясаб Ленин бошчилигидаги большевиклар партияси ҳокимиятни қўлга олишлари билан вазият тубдан ўзгаради. Университет ташкил этиш ҳаракати, агар февралдан сўнг демократик асосли ривожланиб, Туркистондаги мусулмон ва рус халқлари манфаатларини ифода этувчи умуминсоний ҳаракатга эга бўлган бўлса, энди, у яна қисқа бир муддат иккига ажралиб мустақил ривожланади. Бунга эса таркибда бирорта ҳам мусулмон вакили бўлмаган совет ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати сабаб бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, Туркистонда қарийб бир вақтда миллий ва номиллий олий таълим тарихий эҳтиёжга айланди. Тарихий муҳит ўзгариши, рус подшохи тахтдан воз кечиши билан, бу бир-бирига тубдан қарама-қарши икки мақсад йўлида пайдо бўлган эҳтиёжлар давр тақозоси билан ўзаро уйғунлашади. Миллат фидойилари жадидлар билан рус зиёли ва олимлари ўртасида университет очиш масаласида ҳамкорлик пайдо бўлади.

Бунинг самараси ила университет ташкил этиш ҳаракати маълум бир маънода яна демократик мазмун кашф этиши билан бирга, энди яқин орада амалга оширилиши мумкин бўлган аниқ вазифага айланади. Лекин Туркистондаги рус совет ҳукумати миллий олий таълим ривожланишига имкон бермайди.

3. МУСУЛМОН ХАЛҚ ДОРИЛФУНУНИ

Арабча “дорилфунун” сўзи “фанлар (илмлар) уйи” деган маънони англатади. “Ўзбекча-русча луғат”да (1959 йил) университет деб таржима қилинган. Демак, дорилфунун—университет дегани. Лекин лотинча, “universitas—мажму, йиғинди” маъносини англатувчи

сўз “университет” шаклида кенг халқаро истеъмолга кирган.

Дастлабки университетлар XII—XIII асрларда Оврупонинг Италия, Испания, Франция, Англия мамлакатларида пайдо бўлган. Шарқда эса қадимдан олий ўқув юрти “мадраса” деб аталган бўлиб, “ўрганмоқ”, “ўрганиб олмоқ” маъносини англатади.

Мазкур университет XX асрнинг 30-йилларигача расман ўзбекча “Туркистон Давлат дорилфунуни”, “Ўрта Осиё Давлат дорилфунуни”, деб номланди⁵¹. Шу боис, тарихийликка амал қилган ҳолда китобнинг ушбу бўлимида айнан “дорилфунун” атамасини ишлатишни маъқул кўрдик.

Туркистонда большевиклар мустамлакачилик ҳокимиятини зўрлик билан ўрнатиш, Тошкентда дорилфунун ташкил этишда маҳаллий халқ манфаатини иккинчи ўринга суриб қўганини юқорида айтиб ўтдик. Тошкент шаҳар Думасида рус ва маҳаллий зиёлиларнинг биргаликда олиб борган савй-ҳаракатларини Шўро ҳукумати ҳисобга олмади. Шу муносабат билан бу ҳукуматнинг сиёсати хусусида А.И.Герценнинг “Кимларки, рус халқини рус ҳукуматидан ажрата олмас экан, улар ҳеч нимани тушунмай ўтадилар”, Ф.М. Достоевскийнинг “Ҳақиқат Россиядан улғудир” деган доно фикрларини эслаш ўринлидир.

Дарҳақиқат, бу ҳикматларни совет ҳукумати бутунлай четлаб ўтолмаган бўлса-да, унинг мазмуни ва моҳиятини очиб беришда ўзини тийиб келди. Чунки у ҳамма нарсага айбдор қилиб фақат подшо ва буржуйларни кўрсатса-да, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини хуфиёна ўз фаолиятининг асоси қилиб олди.

Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига нафрати кучли бўлган жадидлар рус халқи билан рус ҳукумати ўртасидаги бу фарқни жуда яхши англаб етган эдилар. Шунинг учун ҳам улар ўз орзу-умидларини рўёбга чиқаришда рус социал-демократлари ва халқона умуминсонийлик омилларига ишонадилар. Улар совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ленинчи большевиклар партиясининг дастурида кўрсатилган “Миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш

ҳуқуқи”га ҳам ишонган ҳолда миллат манфаатини ҳимоя қилдилар.

Буни “Туркистон Мухторияти” ва унинг куртаги “Шўро исломия” ташкил топишида кўриш мумкин. Бу ном мусулмонлар жамоаси йигинида сайланган вакилларнинг биринчи мажлисида Мунавварқори томонидан “Қуръони карим”нинг “Шўро” сураси асосида биринчи бор истеъмолга киритилганлигини айтиш жондир.

Масаланинг муҳим жойи шундаки, “Шўро исломия” ташаббуси билан чақирилган Туркистон мусулмонларининг II қурултойида (1917 йил 8—10 сентябр) муҳокама қилинган энг долзарб масалалардан бири маориф масаласи бўлган ва қуйидаги қарорлар қабул қилинган эди:

“1. Муҳаммад Амин Афандизоданинг 22 моддадан иборат (маорифга оид — С.Х.) лойиҳаси” қабул қилинсин. 2. Марказий (ҳамда маҳаллий — С.Х.) “Шўро исломия”лар ҳузурда жиддийлик билан иш кўрадиган маориф шўъбалари тузилсин. 3. Маориф ишлари ўз ихтиёрлари билан бошқарилсин. Маҳаллий ҳукумат маъмуриятлари, яъни инспектор ва директорлар қарамоғидан чиқарилсин. 4. Дума ва земстволарда маорифга сарф қилинадиган маблағлар ҳайъат аъзоларининг иштироки билан тақсимлансин”⁵².

Мунавварқори раислигида бўлиб ўтган мусулмонларнинг I қурултойи қарори билан ташкил топган ва маҳаллий бошқарув органи сифатида фаолият юритган Марказий шўро мусулмон маорифи ишларига катта аҳамият беради. Унинг махсус маориф шўбаси тузилиб, унда Мунавварқори, Заки Валидий, Бурхон Хабиб, Пошшобек Пўлатбеков, Тошбек, Абдулқосим Аминзода, Муҳаммад Амин Афандизода, Муродхўжа Солиххўжа, Шокиржон Раҳимий, Абдусамиқори Зиёбоев, Содиқ Абдусатторов, Иброҳим Тоҳирий, мулла Саъдулла Иноятуллахўжа ва Рустамбеклар фаолият юритдилар⁵³. Булар Туркистонда Мунавварқори атрафида уюшиб, халқ маорифини ислоҳ қилиш, олий ўқув юрти ташкил этиш соҳасида фидокрона меҳнат қилаётган филойилар эдилар. Шунини алоҳида таъкид-

⁵² Мингноров А. Туркистонда 1917—1918 йиллардаги миллий-сиёсий ташкилотлар (Миллий матбуот материаллари асосида). — Т.: “Маънавият”, 2002. 21 бет.

⁵³ Мингноров А. Кўрсатилган асар, 25-бет.

⁵¹ Қ а р а н г: Туркистон Давлат дорилфунунининг ахбори. 17-чи китоб. — Тошкент, 1928.

лаш жоизки, юқорида айтилганидек, жадидчилик ҳаракатининг асосий мақсадларидан бири миллий дунёвий олий таълимни яратиш, янги, замонавий, диний-дунёвий илмларни яхши билган зиёлиларни етиштириш бўлди. Бу улар томонидан ташкил этилган сиёсий фирқа ва маданий-маърифий жамиятларнинг дастурларида ҳам ўз аксини топди. Масалан, 1917 йил 12—14 июлда Скобелов (Фарғона) шаҳрида бўлиб ўтган мусулмон ташкилотлари қурултойида ташкил топган “Турк Одами-Марказияти” партияси (Турк федералистлари партияси)нинг дастурида таълим олиш ҳуқуқига алоҳида эътибор берилди.

Тарихчи олим С. Аъзамхўжаевнинг ёзишича, бу дастурда “таълим олиш ҳуқуқи” жинси, миллати ва динидан қатъи назар, барчага берилиши кўзда тутилади”⁵⁴. Шунингдек, дастурда мактаб эркинлиги эълон қилиниб, “у қуйидан олий (мактаб)га енгил ўтишни таъминласин” дейилади. Олий мактаб, биринчи навбатда университетлар... бепул бўлиши... Олий ўқув юртлари ва ўрта мактабларда рус ҳамда умумтуркий тиллар” мажбурий бўлиши... олий мактабда “дарслар туркийлар учун умумий бўлган адабий тилда ўтказилиши лозим” эканлиги алоҳида таъкидланади⁵⁵.

Жадидлар Мунавварқори раҳбарлигида мана шундай катта бир ишонч ва умид билан дорилфунун очишга бел боғлаб турган бир пайтда Туркистон Халқ Комиссарлари Совети Тошкентда Халқ университети ташкил этиш ҳақида махсус қарор қабул қилади (1918 йил 16 март). Унда фақат руслар манфаати ва эҳтиёжи эътиборга олинади. Мусулмонлар манфаати ва эҳтиёжи, жадидларнинг бу соҳадаги ғояси ва рус зиёлилари билан биргаликда шаҳар Думасида олиб борган амалий тайёргарлик ишлари хаспўшланади.

Совет ҳукуматининг бу олий таълим ҳақидаги илк қарори мустахлакчилик руҳида бўлиб, у чор Россияси даврида генерал-губернатор Духовский томонидан олға сурилган руслар учун олий ўқув юрти ташкил этиш ғоясини амалга оширишга хизмат қилади.

Орадан роппа-роса 24 кун вақт ўтиб, Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида рус халқ университети ташкил этиш ҳаракати ниҳояланаётган бир пайтда Мунаввар-

қори Абдурашидхонов ўз сафдошлари ва олий таълим фидойилари бўлган жадидларнинг фаол гуруҳини ўз уйига тўплаб, вазиятни тушунтириш билан бирга, аниқ мақсадни ўртага қўяди. Ва шу кунгек, Мунавварқори раҳбарлигида 9 кишидан иборат “Мусулмон халқ дорилфунунининг ташкилот комиссияси” тузилади.

Кейинроқ бу тўғрида шу ташкилот комиссиясининг ҳисоботида шундай деб ёзилди: “Бу (Халқ дорилфунуни ҳақидаги — С.Х.) фикр Амриқодан Оврупога ва энг сўнгра ўлароқ Русияга (Москвадаги Шанявский Халқ дорилфунунига) келиб кира бошлади. Русияда социальный инқилоб ясалгонидан сўнг халқ дорилфунунлари Нижний Новгородда, Қозон ҳам Томск шаҳарларида очилди. Ниҳоят рус зиёлиларининг ташаббуси билан очилурға қарор берилди. Руслар илм ва маърифатга туркистонликларнинг ниҳоят даражада муҳтож эканликларини билсалар-да, табиийки, бу янги ишни ўзларидан бошларға қарор бердилар ҳам ўзларининг бутун маданий кучларини бир марказга йиғиб, халқ дорилфунуни очмоқнинг чораларига киришдилар.

...Шул вақтда бу тарафда мусулмон зиёлиларидан бир неча зотлар ҳақиқатда вақтнинг муҳимлигини, фурсатнинг ганимат эканлигини эътиборга олиб, мусулмон халқи учун бир умумий ўқув юрти очарға кераклик ҳақида мушовара (маслаҳат — С.Х.) қилдилар ҳам Худоға шукр қилиб, ишга киришарға қарор бердилар. Ва биринчи ўлароқ 9 апрелда Мунавварқори Абдурашидхон афандининг ҳавлисида йиғилиб, мусулмон халқ дорилфунуни очмоқға саъй этар учун бир ташкилот ҳайъатини таъсис этдилар”⁵⁶.

“Ташкилот ҳайъати” (ёки комиссияси) жуда тезлик билан ишга киришиб, тарихда кўринмаган миллий дунёвий, овруповий олий таълим ўчоғи — Мусулмон халқ дорилфунуни ташкил этиш йўлида бир ойдан сал ортиқ вақт ичида ўнта мажлис ўтказди. Буларда энг муҳим ташкилий, илмий-иждоий масалалар муҳокама қилиниб, тегишли қарорлар қабул қилинади.

Ҳар бир мажлис жуда демократик ва ўзаро ўйгунлик ҳамда бунёдкорлик асосида ташкилот комиссияси

⁵⁴ Мусулмон халқ дорилфунунининг Ташкилот комиссияси ҳисоби//Халқ дорилфунуни. — 1918 йил, 31 май, 1-сон. Ушбу ташкилот ўша давр манбаларида “Комиссия” ва “ҳайъат” деб номланади. Ташкилот комиссияси ҳайъати ҳисоботининг тўла матни китобга илова қилинди.

⁵⁵ Қ а р а н г. Мусулмон халқ дорилфунунининг Ташкилот комиссияси ҳисоботи.

⁵⁴ Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Миллий-демократик давлатчилик қурилиши таржрибаси. — Т.: “Маънавият”, 200, 105-бет.

⁵⁵ Қ а р а н г. Аъзамхўжаев С. Кўрсатилган асар, ўша бет.

аъзоларидан бирининг “тахти раёсатинда” (раҳбарлигида — С.Х.) бўлиб ўтади. Уларда эса саккиз-ўн талаб ташкилий масалалар муҳокама қилинади⁵⁷.

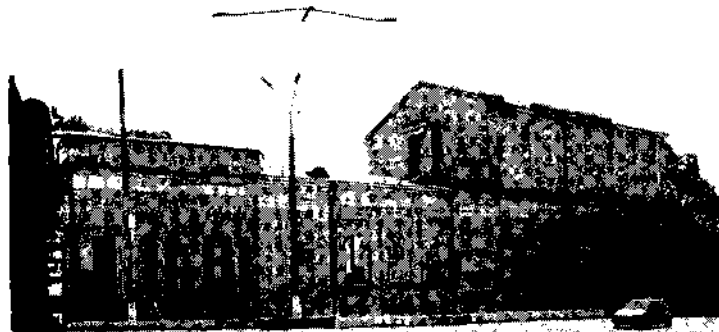
Бу ўринда Ташкилот комиссиясининг аъзолари Мунавварқори, Бурҳон Ҳабиб, Мухтор Бакир, Мурод Хўжа, Исо Тўхтабоев, Содиқ Абдусатторов, Абдусамиқори Зиёбоев ва бошқаларнинг хизматлари алоҳида таҳсинга сазовордир. Уларнинг фидокорона ташкилотчилик фаолияти ўқув дастурлари тузиш, тарғибот-ташвиқот олиб бориш, ўз мақсад ва ҳаракатлари билан совет ҳукуматига таъсир ўтказиш, миллат манфаатини ҳимоя қилишдек эзгу ишлар билан чамбарчас боғлиқ бўлди.

Ташкилот комиссияси жамоатчилик ва фидокорлик асосида бевосита Мунавварқори ташаббуси билан ҳукумат кўрсатмасидан холи равишда тузилгани учун ҳам уни расмийлаштириш анча мушкул кечади. Фақат комиссиянинг 7-мажлиси (2 май)да уни “Рус халқ дорилфунуни шўроси” (совети — С.Х.) ва Туркистон Халқ Морифи Комиссариёти томонидан расмий тан олинганлиги маълум бўлади⁵⁸.

Мана шундан сўнг ташкилий ишларга ҳукумат маблағ ажратади, Ташкилот комиссияси аъзоларига эса бажарган ишлари кўламига қараб 200 дан 450 сўмгача маош тўланади.

Ниҳоят, 3 май куни Ташкилот комиссиясининг навбатдан ташқари кенгайтирилган мажлиси бўлиб, унда Мусулмон халқ дорилфунуни раҳбарияти (“идораси ҳайъати”) га сайлов бўлади. Мунавварқори Абдурашидхонов 20 овоз билан раис (ректор), Исо Тўхтабоев 21 овоз билан раиснинг биринчи муовини, Бурҳон Ҳабиб 18 овоз билан иккинчи муовин, Абдусамиқори Зиёбоев 16 овоз билан ҳазинадор, Мухтор Бакир 18 овоз билан саркотиб этиб сайланади⁵⁹.

Мунавварқори раҳбарлигидаги миллий олий таълим фидойиларининг меҳнати самараси ўлароқ 1918 йил 12 май шанба куни Мусулмон Халқ дорилфунунининг “расми кушоди” — расмий тантанали очилиш маросими бўлиб ўтади. Эски шаҳардаги Викула Морозовнинг собиқ дўкони (ҳозирги Ўзбек ёш томошабинлар театри — С.Х.) биносидаги тантана ҳайъатидан

Мусулмон халқ дорилфунуни очилган бино.
Ҳозирги Ёш томошабинлар театри.

ҳукумат аъзолари — халқ комиссари, мусулмон ва рус халқ дорилфунунлари раислари (ректорлари) ва бошқалар жой оладилар.

Мунавварқори қисқа нутқ сўзлаб, йиғилишни очади. У ўз нутқида мусулмонлар чоризм даврида рус йўқсиллари билан биргаликда ярим аср куллиқда яшганини, озодлик катта талофатлар эвазига қўлга киритилганини алоҳида таъкидлайди. Шу билан бирга, у “Халқнинг илмга кўп зиёда муҳтожлигини... қонларини гўкиб олгон ҳурриятдан сўнг туркистонликларга ҳам ўқимокқа имкон топилгани” ҳақида тўхталади.

Шундан кейин Мунавварқори ҳарбийларга хос усулда йиғилганларни ҳуррият шаҳидларини хотирлаб бир неча дақиқа сукут сақлашга чақиради. Шу пайтда аскарий мусиқа марши чалинади. “Сўнгра мусулмон ҳуррият шаҳидлари учун Самигқори афанди тарафиндан Каломи Шарифдан бироз ўқилиб бағишланади”⁶⁰.

Туркистон жумҳурияти халқ комиссарлари дорилфунуннинг вазифалари ва унинг умуммиллий табиати ҳақида оташин сўзлар айтадилар. Ташқи ишлар комиссари, эсер фирқаси аъзоси П.А.Домагатский руслар ва

⁵⁷ Қ а р а н г: “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил 14 июн, 3-сон.
⁵⁸ “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил, 15 май, 3-сон.

⁶⁰ Дорилфунун расм кушоди//Халқ дорилфунуни. — 1918 йил 21 июл. Ўшбу дорилфунун очилишига оид материаллар матни иловада берилди.

Мунавварқори Абдурашидхонов хотини Лазизахон ва жиани Маҳаммадхонлар билан. Расм XX аср 20-йилларида олинган.

маҳаллий миллат ўртасидаги муносабатга тўхталиб шундай дейди: “Менинг ишончим комилки, бугундан бошлаб катта оға тушунчаси ҳам, кичик оға тушунчаси ҳам бўлмайди, энди ягона демократия ҳукмрон бўлади...”⁶¹.

Тантанада сўзга чиққанларнинг аксарияти Мусулмон халқ дорилфунуни халқлар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қилиши, бундан буён тинчлик бўлиши ҳақида фикр билдирадилар. Бироқ Халқ Маорифи комиссари Успенский шовинистик нуқтан назардан шундай дейди: “Бизни бекорга катта оға деб айтмайдилар, чунки бизга маълум вази-фа юкланган...”

Катта оғага қийин бўлди, сабаби, ўн миллионлик Туркистон халқи биз олиб бораётган ишларга рози бўлмапти. Сизлар бизга ҳокимиятни босиб олдингиз, мустабидликни жорий қиляпсизлар, деб айтмоқдасиз.

Бироқ, шундай бўлса-да, биз кичик иниларимизнинг бизга хайрихоҳ бўлишларига ишонардик... Биз автомобилда Эски шаҳарга юборган ўша (октябр кўзғолони вақтидаги — С.Х.) милтиқлар ўзимизга қарши қаратилмади. Буни биз ҳеч қачон унутмаймиз”⁶².

Мусулмон халқ дорилфунуни раиси (ректори)нинг муовини (проректор) Бурҳон Ҳабиб сўзга чиқиб, Ташкилот комиссияси иши ҳақида қисқа ахборот берди.

Хулоса шуки, 1918 йил 12 май тарихий эҳтиёжга айланган миллий олий таълим масканига асос солинган, Миллий университетнинг пойдевори қўйилган муборак кун бўлиб тарихга киради. Таажжуб! Тарих ва

⁶¹ “Наша газета”, 1918 йил 15 май.

⁶² “Народный университет” газетаси, 1918 йил 94-сон. Бу ерда нотик совет ҳукумати таркибига даслаб мусулмонларнинг вакиллари киритилмаганлиги ва октябр воқеалари пайтида Эски шаҳарга юборилган қуроллар қайтариб юборилганлигини назарда тузмоқда.

Мусулмон халқ дорилфунунинг газети «Халқ дорилфунуни».

тақдир вожиб дейдилар. Миллат ва маориф фидойиси, буюк аллома Маҳмудхўжа Беҳбудий 1913 йилда “Эҳтиёжи миллат” деган мақоласида, агар ўн та бой йилига минг сўмдан ажратиб, “25 бола учун Тошкентда “диний ва замоний” бир “пансиун”... мактаб бино” қилса, “ўн йилда булардин...200 муҳандис, доктур, ҳуқуқшунос, муаллим, техник, замона тожири... чиқар” деб орзу қилган эди⁶³. Бир йилдан сўнг эса у ўзининг “Ойна” журналида муштарийларнинг Туркистонда олий миллий таълим истиқболи ҳақида берган саволига жавоб бериб, “Тошкентдаги Мунавварқори мактаби мана шундай олий таҳсилга замин бўла олиши мумкинлигини айтган эди”⁶⁴.

Орадан беш йил ўтгач, Тошкентда дорилфунун очилиб Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг орзуси ушалди, хаёллари реал воқеликка айланди. Дарҳақиқат, Мунавварқори маслакдошлари ва унинг мактабида ўқиган, муаллим бўлганлар: ака-ука Эшонхўжа ва Ҳасанхўжа Хонийлар, Бурҳон Ҳабиб, Абдусамиқори Зиёбоев, Шо-

⁶³ Беҳбудий М. Таъланган асарлар. Тузатиш ва тўлдирилган 2-нашри. — Т.: “Маънавият”, 1999, 201-бет.

⁶⁴ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т.: “Маънавият”, 2002, 237-бет.

киржон ва Собиржон Раҳимийлар, Салимхон Тиллахонов, Фузайл Жонбоев, Каюм Рамазон, Ҳайдар Шавқий, Мажид Қодирий, Абдуваҳоб Муродий, Мариям Султонова, Зайнаб Шамсуддинова, Абдулла Раҳимбоев ва бошқалар бевосита ҳамда бавосита Муслмон миллий халқ дорилфунуни ва унинг юқори босқичи дорилмуаллимин очилишида иштирок этдилар, дунёвий олий таълим асосчилари сифатида тарихга кирдилар.

Русча Туркистон халқ университети очилган бино.
Ҳозирги Республика болалар кутубхонаси.

Муслмон халқ дорилфунуни очилиши катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Бунинг ўша даврдаги таниқли олим А.А.Диваев қувонч билан шундай ифодаляди: “Мана, бугун Тошкентда Муслмон дорилфунуни очилиши тантанасида қатнашишга муяссар бўлдик. Туркистон учун тонг отди, ёруғ қуёш балқиди... Яшасин Туркистон халқининг таянчи ва умиди бўлган ўқув юрти”⁶⁵.

Муслмон халқ дорилфунуни ҳақиқатан ҳам дунёвий илм-фан ва усулларга асосланган ҳозирги замон халқ маорифининг дастлабки асосий таянч маркази сифатида фаолият юритди. У ўша даврдаги турли хил

⁶⁵ “Народный университет” газетаси, 1918 йил 12 май, 8-сон. Бу ва бошқа русча манбалардан олинган кўчирмаларнинг таржимаси бизники — С.Х.

15 га илмий-ижодий, маданий-маърифий ва демократик муслмон уюшма ҳамда ташкилотлари вакилларилик иборат 45 кишилик кенгаш томонидан бошқарилади. Унинг илмий-ижодий муаллимлари жамоаси тез орада 299 кишига етади. Шундан 22 таси олий диний мидрасаларни, 2 таси Россия университетларини битирган эдилар. Уларнинг орасида ўнлаб таниқли жадид шоир ва адиблари, жадид мактаби ва дарсликлари асосчилари, 20 га яқин турли хил соҳа вакиллари бор эди⁶⁶.

Бу илм-фан, маданият ва маърифат маскани ҳақиқатан ҳам кенг маънодаги олий, ўрта ва қуйи таълим босқичларидан иборат дорилфунун эди.

I. Олий босқич. Бунга дорилмуаллимин (ўқитувчилар институти) киради.

II. Ўрта босқич. Бунга касб-ҳунар ўргатувчи ҳар хил маҳус курс ва тўгараклар киради. Масалан, эркаклар учун расмезлик, дурадгорлик, хотин-қизлар учун бичиш-тикишни ўргатиш ҳамда болалар боғчаси учун тарбиячилар тайёрлаш ва бошқалар киради.

III. Қуйи босқич — “Ибтидоий шўъба” (бўлим). Бунинг ўзи 15 ёшдан кичик бўлмаганлар қабул қилина-

Туркистон халқ университетининг газетаси
«Народный университет».

⁶⁶ Қ а р а н г: Қосимов Б. Қўрсатилган асар, 35-бет.

диган уч гуруҳга бўлинади: 1) саводи бўлмаганлар; 2) олдин эски мактабда ўқиб саводи чиққан, ammo дунёвий илм-фанлардан хабари бўлмаганлар; 3) ибтидоий (бошлангич) ва “рушдий” мактабини битириб янада чуқурроқ билим олмоқчи бўлганлар.

Мунавварқори раҳбарлигидаги Ташкилот комиссияси ўз иш фаолиятини, ўша давр талаб ва эҳтиёжи ҳамда миллат манфаатини ҳисобга олган ҳолда асосан икки йўналишда олиб боради. Биринчидан, худди рус олим ва зиёлилари каби ҳақиқий халқаро мақомдаги замонавий овруповий миллий олий ўқув юрти ташкил этиш. Иккинчидан, миллатнинг ўрта ва бошлангич билими, малака ва саводини ошириш. Мана шунинг учун ҳам дорилфунун ўз даври талаб ва эҳтиёжига мос ҳамда хос равишда юқоридаги уч босқичда ташкил топди.

Дорилфунуннинг олий босқичи албатта, шу даврда энг зарур бўлган дорилмуаллимдан бошқа бўлиши мумкин эмас эди. Бу масаланинг ечимини Ташкилот комиссиясининг 3-мажлиси (16 апрел)дан бошлаб, муҳоама қилина бошланди. Шу куни “умумий (умумбирлашган — С.Х.) халқ дорилфунуни тарафиндан сайланган комиссиянинг Тошкентда мусулмон дорилмуаллимини очув ҳақиндаги лойиҳаси тингланиб, музокара” олиб борилади⁶⁷. Уч кундан сўнг Ташкилот Комиссиянинг тўртинчи мажлисида лойиҳа асосан қабул қилинади ва унинг учун “программа” - дастур тузувчи “мураккаб комиссия” (кучайтирилган комиссия) сайланади. Худди шу куни (19 апрел)даги 5-мажлисида эса “дорилмуаллимин очувга қарор берилди ҳам шул ишни бошқарув ва программа ҳозирлов... учун Мунавварқори, Муродхўжа ҳам Бурҳон Ҳабиб афандилардан иборат бир комиссия сайланди”⁶⁸.

Ташкилот комиссиясининг 8-мажлиси кенгайтирилган ҳолда (6 майда) чақирилади. Унда рус халқ дорилфунуни (Туркистон халқ дорилфунуни) раиси профессор О.В.Попов ҳам қатнашади. У сўзга чиқиб тўрт ойлик дорилмуаллимин очилишини қўллаб-қувватлайди ва мусулмон халқ дорилфунуни учун ўзбек тилида газета ташкил этишни таклиф этади. Шу билан бирга яна у мусулмон ва рус халқ дорилфунунларини бирлаштириш ҳақида шундай дейди: “Халқ дорилфунуни-

нинг рус ва мусулмон шўьбалари қўл(ни) қўлга ушлашиб ва бир-бирларига ёрдам(да)... бўлсалар керак ва ҳам бундан кейин дорилфунуннинг икки деб эмас, бунки иккиси ҳам бир мақсадга хизмат қилгани учун бир дорилфунун деб аталмоқ керакдир”⁶⁹.

Ташкилот комиссиясининг бу мажлисида Бурҳон Ҳабиб махсус комиссия томонидан тузилган дорилмуаллимин дастури ҳақида маъруза қилади. Мажлис аҳли О.В.Поповнинг бу тўғридаги таклифидан фарқли ўлароқ, “Дорилмуаллимин комиссиясининг лойиҳаси бўйича 5 йиллик дорилмуаллимин очмоқ ва ҳам программани шунга мувофиқ қилиб ҳозирламоқ иши шул ашналги комиссияга топширил”иши ҳақида қарор қабул қилади⁷⁰.

Ушбу дорилмуаллимин дастури тўғрисида бундан олдинроқ Бурбон Ҳабиб бошқа катта бир мажлисида ҳам маъруза қилган эди. Бу тўғрида дорилмуаллимин ташкилотчиларидан бири шундай деб ёзади: “Маълумки, Тошкентда мусулмонлар учун ўқитувчилар институти ташкил этиш фикри аввалдан пайдо бўлган. Мусулмонларнинг ўзлари ўлкада етарли даражада тайёрларлиги бўлган ўқитувчилар етишмаслиги ва ўқитувчиларга бўлган талаб жуда ҳам юқорилигини англаб етган эди. Шу боисдан ҳам институт учун дастури амал ишлаб чиқилади. Унда ўқиш беш йилга мўлжалланиб, шундан бир йили тайёрлов курсига, қолган тўрт йили эса асосий курсларга ажратилади. Мана шу дастур мажлиси аҳлига мусулмон шўьбасининг ўртоқдош раиси (раис муовини — С.Х.) Бурҳон Ҳабиб томонидан ўқиб эшиттирилади. Дастурни тузиш соҳасидаги ҳамма ишлар унинг зиммасида бўлган эди”⁷¹.

Ушбу сатрлар гувоҳлик бериб турибдики, тўла маънодаги Оврупо тажрибасига асосланган дастлабки миллий олий ўқув юртининг мукамал дастури биринчи марта 1918 йилда пайдо бўлди. Бунинг учун Тошкентда имконият, яъни мусулмон илмий-педагогик кучлари етарлик эди. Акс ҳолда беш йиллик олий ўқув юртининг дастури ишлаб чиқилмаган бўлур эди. Афсуски, бу дастур ҳаётга тадбиқ этилмай, қоғозда қолди. Ҳукуматнинг асосий мақсади эса миллатни руслаштириш,

⁶⁷ “Халқ дорилфунуни” газетаси 1918 йил, 31 май, 1-сон.

⁶⁸ Ўша манбанинг ўзи.

⁶⁹ “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил, 31 май, 1-сон.

⁷⁰ “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил, 15 июн, 3-сон.

⁷¹ “Народный университет” газетаси, 1918 йил, 7 июн, 29-сон.

маҳаллий миллат вакилларида русий забон, руспараст кадрларни тайёрлаш бўлган эди. Шунинг учун ҳам рус олий таълимини ривожлантиришга катта эътибор берилди.

Буни “Халқ дорилфунуни” газетасида ўша пайтда босилган “Тошкентда мусулмон дорилфунуни курслари ҳақида” деган хабар ҳам исботлаб турибди. Унда ўқиймиз: “Мусулмон халқ дорилфунуни шўроси ташаббуси билан Тошкентда 5 йиллик муддат билан мусулмон дорилмуаллимини очилурга қарор берилган эди. Лекин сўнгида ҳукумат арбоби билан англашқач (суҳбатлашқач — С.Х.) ҳозирча фақат мусулмон муаллим ва муридилар (инструктор — С.Х.) ҳозирлов учун 4 ойлик куралар... очмоқ мувофиқ кўринади”⁷².

Мана шундан сўнг мустамлака совет ҳукуматининг кўрсатмаси билан дорилмуаллимин тўла маънода эмас, балки 4 ойлик курслар мажмуидан иборат бўлиб очилади. Унинг “расми кушоди” — очилиш маросими 1918 йил 31 майда собиқ рус ўқитувчилар семинарияси биносида бўлиб ўтади. Бу тантанали йиғинга таниқли олим Абубакир Диваев раислик қилади. Биринчи бўлиб дорилмуаллимининг яқинда сайланган раиси (ректори) Мунавварқори Абдурашидхоновга сўз берилди. У жамоатчиликни табриклаб, ўз шодлигини изҳор қилади.

У кейинроқ иккинчи марта сўзга чиқиб, бошқа миллатлар “тарафидан доим бир назари таҳқир ила кўрилган Туркистон миллатини қутултирадиган ва қутулганларни тайёрлайдиган ёлғиз муаллим бўлганлигидан муаллимларнинг Туркистондаги жаҳолатни йиқиб миллатни бу разолатдан, бу сафолатдан қутқармоқларини таманно (умид — С.Х.) ила бу кунда ҳукуматларни бир-бирлари ила бўлгон мужодалалари, муҳорабалари (урушлари — С.Х.) ҳам бир миллатни дигар бир миллатга душманлигидан эмас, балки жаҳл бирла илм ўқуси (ўқиши) бўлмаганлигини зикр қилиб, “Битсун жаҳолат, яшасун илм ва маърифат”⁷³ деб сўзини тамом қилади.

Дорилмуаллимин илмий-педагогик жамоаси ўша даврдаги етук педагог ва дунёвий илмларнинг билимдонларидан ташкил топади. Унда Абдурауф Фитрат она тилидан, Камол Шамси арифметика ва геометриядан,

Ҳайдар Шавқий гигиена, гимнастика ва олмон тилидан, Абдулла Раҳимбоев арифметикадан, Абдурахмон Исмоилов санъатдан, Ризаев маданият тарихи ва сиёсий иқтисоддан, Мунавварқори она тилидан, Эфендиев она тили, жўрофия ва этнографиядан, Иброҳим Исмоилов дидактика ва табиатшуносликдан, А.Пройкона рус тилидан дарс беради.

Дорилмуаллиминда маҳаллий “қадим” мактаби ва мадрасаларни тугатганлар учун биринчи тайёрлов синфи, тажрибаси кам бўлган, усули жаҳид мактабларини индигина битирганлар ва бошланғич мактаб ўқитувчиларига иккинчи тайёрлов синфлари ташкил қилинади.

Сентябр ойига келиб, дорилмуаллиминда ўқиётганларнинг сони тез кўпайди. Улар орасида илгаридан эски мактабда ишлаб келган 36 муаллим, усули жаҳид мактабларини яқинда тугатганлардан 56 киши, рус-тузем мактаби ва анъанавий “қадим” мактабларидан 78 киши бор эди⁷⁴.

Ўқитувчиларга талаб кучли эди. Шунинг учун ҳам дорилмуаллиминга бошқа шаҳарлардан талабалар кела бошлади. Масалан, илк бор унга Андижон шаҳар думаси 10.000 сўм пул ўтказиб, 30 кишини ўқишга юборгани маълум⁷⁵.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жаҳид зиёлилари учун катта умид ва ишончга айланган дорилмуаллимин совет ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати гуфайли саводсизликни тугатиш курслари ва бошланғич мактаблар учун ўқитувчилар тайёрловчи тор доирадаги ўқув юртига айлантириб кўяқолинади. Лекин шу мавқеида ҳам, у маҳаллий миллатлар учун беқиёс катта хизматлар қилаолди. Дастлаб барча туркий ва форсий мусулмон халқлари учун ўқитувчи тайёрловчи ягона марказ сифатида хизмат қилиб, кейинчалик ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман ва бошқаларнинг Тошкентда ўз тилларида ўқитувчилар тайёрловчи курслари ва институтлари пайдо бўлишида асосий илмий-педагогик негиз ва таянч вазифасини бажаради.

Мунавварқоридан кейин дорилмуаллимин директори бўлган Ш.Раҳимий ўз педагогик тажрибаси асосида Шўро давридаги биринчи ўзбек алифбоси “Сов-

⁷² Қ а р а н г: ЎзР МДА, 368=Ф.Р, 1-руйхат, 34-иш, 12-в.

⁷³ Қ а р а н г: “Народный университет” газетаси, 1918 йил, 11 июн, 32-сон.

⁷² “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил, 31 май, 1-сон.

⁷³ “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил 7 июн, 2-сон.

га”ни ёзади. 1919 йилда илк бор чоп этилган бу дарслик кейинги 15 йил давомида қайта-қайта нашр қилинади.

Мусулмон халқ дорилфунунининг тармоқлари кундан-кунга кенгайиб, илмий-маданий нуфузи ортиб борди. 1918 йил 31 майдан унинг махсус газетаси “Халқ дорилфунуни” чиқа бошлади. Тўрт ой давомида унинг 15 та сони босилди. Мухтор Бакир газетанинг ташкилотчиси ва масъул муҳаррири бўлди.

Бу газета совет даврида ўзбек тилида чоп этилган дастлабки газета эди. Совет матбуоти тарихида “Иштирокиюн” биринчи ўзбек тилидаги газета деб нотўғри кўрсатиб келинди. “Иштирокиюн” 1918 йил 20 июндан чиққан. Дастлаб ҳафтада бир, кейинроқ икки марта босилган “Халқ дорилфунуни” ўзини сиёсат ва фирқачиликдан холи деб билган. Асосий шиори “Яшасин илмий инқилоб, яшасин халқ маорифи” бўлган.

Газета синфий душманликни қоралаган: “Халқ дорилфунуни” учун фирқачилик душманлиги йўқдир. Онинг фақат биргина душмани бордур, ул-да жаҳолатдир. Ул фақат жаҳолат билангина курашажақдир”⁷⁶. Бу газета ҳақида Германия (Берлин)да “Ёш Туркистон” номи билан чоп этилган (1929—1939 йилларда) журналда анча мукамал ахборот босилган⁷⁷.

“Халқ дорилфунуни” Мусулмон халқ дорилфунуни газетаси бўлса-да, у бутун Туркистон бўйлаб тарқалади. Унинг хизмати маориф, таълим-тарбия ва олий ўқув юрти тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлди. Газета ҳозир ҳам ЎзМУ Илмий кутубхонаси ва Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасида тўла бўлмаса-да сақланади. У бугунги кунда жуда нодир илмий-маданий манба ҳисобланади. Унда ЎзМУнинг таваллуд топиш тарихи ва дастлабки фаолиятига оид тарихий ҳужжат ва манбалар босилган. Собиқ Тошкент Давлат университети Ўзбекистон Миллий университети деб қайта номланишида (2000 йил 28 январ) “Халқ дорилфунуни” асосий илмий-тарихий манба бўлди.

Хуллас, Мусулмон халқ дорилфунуни қўйи бошлангич, ўрта ҳунар ва олий таълимлар мажмуидан иборат

⁷⁶ *Зиё Саид*. Танланган асарлар. — Т.: “Ф. Булом” номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 56—57-бетлар.

⁷⁷ Қ а р а н г: Хур Туркистон учун. — Т.: “Чўлпон” нашриёти. — 1994, 109—110-бетлар.

бўлган ҳолда фаолият юритди. Мутасаддилари уни ҳақиқий тўла мақомдаги олий ўқув юртига айлантириш соҳасида катта ишларни амалга ошириши билан бир вақтда, бунга ҳукумат эътиборини қаратди.

Совет ҳукумати эса, бунга жавобан уни бутунлай дорилфунун таркибидан чиқариб халқ маорифининг қўйи босқичига айлантириб қўйди. Лекин шунга қарамай, у ҳозирги Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети пайдо бўлишида бошлангич нуқта, муаззам пойдевор вазифасини бажарди. Энг муҳими, Мусулмон халқ дорилфунуни жадидларнинг олий таълим ғояси ва университет ташкил этиш ҳаракатининг рўёбга чиқишида муҳим амалий қадам бўлди.

Мунавварқори раҳбарлигида фаолият юритган Мусулмон халқ дорилфунуни ҳақиқий илмий ва олий ўқув юрти, маданият ва маърифат маркази эди. Бу унинг умуммарказий кутубхонаси ташкил этилиб, унга мудири қилиб таниқли олим Абубакир Диваев сайланганлигидан ҳам кўриниб турибди. Кутубхона ташкилотчилари ўз олдига бутун Шарққа оид китобларни тўплашни мақсад қилиб қўяди⁷⁸.

Дорилфунуннинг қўйи босқичидаги жадид усулига асосланган мактаблар мусулмон совет мактаблари ташкил топиши ва ривожланишига асос бўлди. Аниқроқ қилиб айтганда, совет мактаби диний жиҳатлари олиб танланган жадид мактабининг янгича кўриниши бўлди десак, хато бўлмайди.

Бу фикр ҳозир баъзи бировларга биров эриш туюлса-да, буни “Халқ дорилфунуни” газетасининг 1918 йил 11 август, 15-сонида “Тошкентда 100 донна мактаб очила (очилади — С.Х.)” деган муҳим бир хабар исботлаб турибди. Унда қўйидагиларни ўқиймиз: “Маориф шўросиндаги Мусулмон секциясининг ташаббуси билан Тошкент шаҳрида мусулмонлар учун бу йилдан бошлаб, 100 донна услуди жадид мактаблари очиларга қарор берилган. Шу мактабларнинг 50 доннаси учун мактаблар ҳам тайёрлаб қўйилган...”.

Жойларда мактаб тармоқларининг ислоҳ қилиниши, янги жадид усулига асосланган мактабларнинг оммавий равишда очилиши ҳам шу 1918 йилдан, яъни Тошкентда Мусулмон Халқ дорилфунунининг ташкил топишидан бошланди. Унинг тажрибаси асосида Самар-

⁷⁸ “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил, 15 июн, 3-сон.

қанд, Андижон каби йирик шаҳарларда ҳам халқ университетлари дунё юзини кўра бошлади. Масалан, 13 июлда Самарқандда вилоят маориф комиссари, муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий раислигида 9 кишидан иборат Мусулмон халқ дорилфунуни шўъбасини очиш бўйича махсус комиссия тузилади. Бу комиссия мажлисида Тошкент Мусулмон халқ дорилфунуни вакили Мухтор Бакир қатнашиб, Тошкент тажрибаси ҳақида тўла маълумот беради. Самарқандда ҳам худди Тошкентдагидек мусулмон ва рус халқ дорилфунуни очишиб фаолият кўрсатади⁷⁹.

Мусулмон халқ дорилфунунининг мактаблари сони Тошкентда тез кўпайиб, ўндан ортиқ жойда ташкил топади. Худди шу турдаги мактаблар Туркистон бўйлаб кенг тарқала бошлайди. Масалан, “Халқ дорилфунуни” газетасида ёзилишича, дорилфунуннинг ўрта махсус ҳунар мактаб (ўқув юрт)лари каби ўттиздан ортиқ мактабларнинг очилиши Сирдарё, Еттисув, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида ҳам белгиланган⁸⁰.

Ленинчи большевойлар совет ҳукуматининг дастлабки кунларидан бошлабоқ, “катта оғачилик” сиёсатига амал қиладилар. Лекин шунга қарамай, мусулмон ва рус зиёли ҳамда олимлари ўзаро халқона муносабатга амал қилиб университет ташкил этиш ва олий дунёвий таълим асосларини яратишда қўлни-қўлга бериб дўстона меҳнат қилдилар. Бу тўғри ҳамкорлик ҳақида “Народный университет” газетаси ўзининг 8-сонида шундай ҳолисона бир фикрни баён этган эди: “Ниҳоят, шанба кун эски шаҳарда халқ университетининг Мусулмон бўлими очилиши кутилмоқда. Бўйсундирувчи ва бўйсундирилган икки халқ ўртасидаги девор нураб тўкила бошлади⁸¹.”

Бироқ тарихнинг “такомили” ўзгача кечди. Мамлакат ҳарбий-тоталитар босқичга кирди. Пролетар диктатураси (йўқсиллар ҳукмронлиги) ҳамма нарсанинг тошу тарозисига айланди. Ҳар қандай миллий ғоя таъқиб остига олина бошланди. Миллий таълим-тарбия, олий мактаб шиори билан чиққан жадидлар бирин-кетин йўқ қилина бошланди. 1921 йилда Мунавварқори ва унинг бир қатор сафдошлари давлат тўнтариши ясаш-

ди гумон қилиниб қамалади. Иккинчи марта у 1929 йилда қамоққа олинади ва 1931 йилда отиб ташланади. Бу маънум хабар совет ҳукумати томонидан, то у инқиробга учраб, ўзи ўлим топганча халқимиздан махфий сақланса ҳам, ўша йиллардаёқ бутун дунёга миллий фожияси сифатида ёйилган эди. Германияда Мусифо Чўқай муҳаррирлигида чоп этилган “Ёш Туркистон” журналининг 1934 йил 52-сонида “Мунаввар Қори дўст ва чет матбуотда” деган хабар босилади.

Журналнинг биринчи бетига бу хабарда “Туркистоннинг янги қурбонлари” Мунавварқори, Салимхон Ёлболатов каби таниқли кишилардан иборат бўлганлиги кўрсатилади.

Яна бу журналда “Туркистондаги миллатсеварларнинг бошлиғи Мунавварқорининг бўлшевик рус жаллоллари қурбони бўлгани ҳақида Италия газеталаридан бештасида белги берилган”лиги ҳақидаги маълумот босилган⁸².

Мунавварқори Абдурашидхонов олий таълим ва миллий университет асосчиси бўлиши билан бирга, миллийнинг маънавий отаси даражасига кўтарилган ва унинг учун жонини гаровга тиккан буюк инсон эди. У миллий ҳукумат “Туркистон мухторияти” қонга ботирилишидан сўнг миллий университет ташкил этди. Университет тугатилгач, махфий миллий-озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилади. Махфий равишда уюшган ташкилот “Иттиҳоди тараққий” (1917—1920), “Иттиҳоди миллий” (1920—1925), “Миллий истиқлол” (1926—1929) унинг раҳбарлигида фаолият юритди⁸³.

Мунавварқори раҳбарлигидаги 86 киши у билан бирга 1929 йилда қамоққа олинди, шундан 15 таси отувга ҳукм қилинади. Қолганлари эса узоқ муддатларга сургунга жўнатилади.

Хулоса шуки, жадидларнинг миллат ва Ватан озодлиги, тараққиёти йўлидаги мақсаду вазифаларидан бири тарихда илк бор дунёвий миллий олий таълимга асос солиш, университет ва институтлар ташкил этиш эди. Бунга улар барча қийинчиликларни мардонавор енгиб беришдилар. Бу буюк ишда улар ўзларининг “Озодлик, Ёшлик, Адолат” шиорига содиқ бўлдилар. Афсуски,

⁷⁹ Қ а р а н г: “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил 9 июн ва 8 август.

⁸⁰ Қ а р а н г: “Халқ дорилфунуни” газетаси, 1918 йил 23 июн, 4-сон.

⁸¹ “Народный университет” газетаси, 8-сон.

⁸² Тоҳир Қаҳҳор. Ҳур Туркистон учун. — Т.: “Чўлпон” нашриёти, 1994, 105-106-бетлар.

⁸³ Булар уюшган бир махфий аксил совет ташкилотининг ГПУни чалғитиш учун ўзгариб турган номлари — С.Х.

разолат ва жаҳолат ботқоғига ботган мустабид коммунистик салтанат уларни ва уларнинг таъсирида бўлган иккинчи авлодни ҳам жисман йўқ қилди.

4. ТУРКИСТОН ХАЛҚ УНИВЕРСИТЕТИ

Буюк мутафаккир ва зукко адиб Абдурауф Фитрат сўзи билан айтсак, “Россияда янги бир бало... болшавик балоса!”⁸⁴ бош кўтариб, ҳокимиятни қўлга олди. Бунинг ҳақиқатан ҳам балолиги шунда бўлдики, бутун Россияда демократия топталди, бой ва бадавлат кишиларнинг мол-дунёси тортиб олинди, ўзлари хўрланди, таъқиб остига олинди. Муқаддас хусусий мулкчилик ва диний қадриятлар оёқ ости қилинди. Ўта шафқатсиз фуқаролар уруши бошланди. Мамлакатда сунъий равишда биродарқушлик, яъни “синфий зиддият” кучайтирилди. Талон-торожлик ва очарчилик авж олди. Муҳожирлик одатий тусга кирди. “Халқлар қамоқхонаси” деб номланган чор Россиясида Лекин бошлиқ большевиклар “Ёвузлик султанати”ни ўрнатдилар. Бутун Россия қонга ботди.

Собиқ мустамлака мамлакатлар, шунингдек, Туркистонда эса бу ҳол ўта аянчли ва янада мудҳиш кечди. Чунки “Буюк октябр инқилоби” деб аталмаш буюк жаҳолат — большевиклар балоси социализм куриш, “ижтимоий адолат” ўрнатиш ниқоби остида янги мустамлакачилик коммунистик мустамлакани ўрнатди. Бунга биргина 1918 йилнинг ўзида ленинчи большевиклар ваъда берган “Миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқи” асосида ташкил топган миллий ҳукумат — Туркистон Мухторияти қонга ботирилиб, Қўқонда 10.000, Марғилонда 7000, Андижонда 6000, Наманганда 2000, Бўзқўрғон ва Қўқонқишлоқда 4500 га яқин кишиларнинг ўлдирилиши, 180 қишлоққа ўт қўйилиши мисол⁸⁵.

Гарчан камбағал ва ишчи йўқсиллар ҳукмронлиги — диктатураси ўрнатилиб, улар ҳамма нарсанинг тошу тарозисига айлантирилган бўлса-да, уларнинг ўзлари ҳам, бошқалар ҳам катта талофат кўрдилар.

⁸⁴ Қосимов Б. Маслақдошлар Бехбудий, Ажзий, Фитрат. — Т.: “Шарқ”, 1994, 85-бет.

⁸⁵ Қ а р а н г. Юқоридаги асар, 91-бет.

Ленинча фанатизмга асосланган пролетариат диктатураси кишиларнинг диққатини тортувчи ҳар хил ижтимоий масалаларни ечиш “ижтимоий адолат”ни қарор топтиришга ваъда берса-да, аксинча ижтимоий шодолатсизликка амал қилди. Бунинг ўз кўзи билан кўрган ва шу адолатсизлик сиёсатини Туркистонда мустаҳкамлашга масъул бўлган айрим коммунистларнинг ўзлари ўша вақтдаёқ рўйи рост айтишга мажбур бўлган эдилар. Масалан, РКП(б) Марказий Кўмитаси, Бутун Россия Марказий Ижроия Кўмитаси ва РСФСР Халқ Комиссарлари Советининг Туркистондаги махсус комиссияси — “Турккомиссия” (1919—1920 йиллар) аъзоси, Лениннинг ишончли кишиларидан бири Г.Сафаров 1921 йилда ўзининг “Мустамлакачилик инқилоби (Туркистон тажрибаси)” — “Колониальная революция (Опыт Туркестана)” номли асарида шундай деб ёзади: “... Бу ерда пролетар диктатураси илк қадамларидан бошлаб, типик мустамлака кўринишига эга бўлди. “Туркистон халқларини бошқаришни” рус ишчилари ўз қўлларига олдилар”⁸⁶.

Туркистонда шу «типик мустамлака» совет ҳукуматини “демократик асосда” расмийлаштирган рус аскар, ишчи ва деҳқон депутатларининг III ўлка қурултойи қабул қилган қарорлардан бири рус жамоатчилиги томонидан олдиндан олға суриб келинаётган олий таълим гоёсини амалга ошириш ҳақида бўлди.

Туркистон Халқ Комиссарлари Совети орадан тўрт ой ўтгач, қурултой қарори ижроси учун 1918 йил 16 мартда махсус буйруқ чиқариб, унда шундай дейди: “Халқ маорифи комиссарига тезлик билан Тошкентда Халқ университетини ташкил этиш ва Олий политехника институтини очиш учун ҳамма чораларни ишга солиш топширилсин”⁸⁷. Буйруқда, шунингдек, университет учун ҳарбий ўқув юрти биноси ва собиқ князь К.Н.Романовнинг саройи берилиши ҳамда икки миллион сўм пул ажратилиши ҳам кўрсатилган эди.

Ўзини халқчил ва демократик қилиб кўрсатган совет ҳукуматининг бу қарори бир томонлама мазмун ва моҳиятга эга эди. Чунки унда маҳаллий халқ манфаати четлаб ўтилди. Халқ университетига кириб ўқиш учун расман барча миллатларга тенг ҳуқуқ берилган бўлса

⁸⁶ Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). — Москва: Госиздательство, 1921, 71-бет.

⁸⁷ “Народный университет” газетаси, 1918 йил, 12 май.

ҳам, унга амалда фақат рус тилини билганларгина кириши мумкин эди.

Мана шу тариқа Туркистон аҳолисининг 95 фоизини ташкил этган туб жойлик халқнинг манфаати, олий таълимга бўлган ҳақ-ҳуқуқи ва эҳтиёжи ҳисобга олинмади. Бу билан совет ҳукумати чор ҳукуматининг маориф, олий таълим соҳасидаги мустамлакачилик сиёсатини давом эттирди. Совет ҳукумати фақат университет масаласидагина эмас, балки очарчиликдан халқни сақлашда ҳам асосий эътиборни рус тиллик аҳолига қаратди. Россиядан келтирилган ғалла фақат русларга тарқатилди⁸⁸. Маҳаллий мусулмонлар очарчиликдан беҳад катта талофат кўрдилар.

Университет ташкил этиш масаласида ҳам шу мустамлакачилик сиёсати устунлик қилди. Бунда ўлка Маориф Халқ Комиссари, ашаддий шовинист Успенский каби совет ҳокимиятининг дастлабки раҳбар арбоблари алоҳида “хизмат” кўрсатдилар.

Тошкентдаги собиқ ҳарбий билим юрти биносини университетга бериш тўғрисидаги буйруққа Россия ҳарбий ўқув юртлари бошқармаси қаршилик қилиб, Тошкентга телеграмма юборади. Бу, табиийки, “тезлик билан Халқ университети ташкил этиш” тўғрисидаги кўрсатма ижросини бироз орқага сурди. Тошкентдаги рус олим ва зиёлилари 1918 йил февралдаёқ “Олий таълим тарафдорлари жамияти”га уюшган эдилар. Улар орасида М.Сосновский (раис), А.Быков (коғиб), В.И. Романовский, Р.Р.Шредер ва бошқа олимлар бор эди.

Муҳандис Маркевич раислигида махсус комиссия тузилиб, университет учун бино топиш ва уни мослаштириш, янгисини қуришга тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди. Комиссиянинг дастлабки хулосасига кўра, янги бино қурилишига 1.720.000 сўм, қурилишни бошлаш ишларига эса 765.000 сўм пул керак бўлиши аниқланади⁸⁹.

“Олий таълим тарафдорлари жамияти”нинг биринчи мажлисида бўлажак бешта факультет назарда тутилиб қатор ташкилий ишлар амалга оширилади, Туркистон халқ университети Низомининг лойиҳаси муҳокама этилиб қабул қилинади.

Халқ университети ташкил этилиши ҳақидаги ха-

⁸⁸ Қ а р а н г: Сафаров Г. Кўрсатилган асар.

⁸⁹ Сосновский М. Университет в Ташкенте. //Искусство и культура Туркистана: — 1918, 3-сон, 25-бет.

бар тезда бутун Туркистонга ёйилди. Ташкилий комиссиянинг иши матбуотда кенг ёритиб борилди. Университетнинг тузилиши уч босқичли, яъни олий, ўрта ва куйи поғонали бўлиши белгилаб олинади.

Шу йил 5 апрелда Ташкилий комиссия аъзолари ҳамда университетда ишлаш учун танлаб олинган ўқитувчилар ва бошқа барча жамоат вакиллариининг йиғилиши бўлиб, унда Туркистон халқ университети ректори проф. А.В.Попов ҳамда бешта факультетнинг деканлари демократик асосда сайланадилар.

Ниҳоят, 1918 йил 21 апрел кундуз соат 3 да Янги шаҳардаги Озодлик уйи (ҳозирги Ўзбекистон болалар кутубхонаси) биносида Туркистон халқ университетининг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтади.

Тантананага шу пайтда ўз ишини давом эттираётган Туркистон ишчи, аскар ва деҳқон шўроларининг 4-ўлка қурултойи вакиллари, ҳукумат ва фирқа раҳбарлари бўлиб, икки мингга яқин киши тўпланади. Буларнинг орасида Россия марказий совет ҳукуматининг Туркистондаги Фавқулодда комиссари, маҳаллий халқ манфаати йўлида баъзи бир ишларни амалга оширган П.А. Кобозев ҳам бор эди.

А.В.Попов тантанали мажлисни очик деб эълон қилади. Шундан сўнг қарсақлар гулдуриси ва “Марсельеза” кўшиғи остида П.А.Кобозев Россия марказий совет ҳукумати номидан биринчи бўлиб табрик нутқи сўзлайди. Оддий талаба, ҳукумат раҳбарлари, ўнг ва сўл эсерлар фирқаси вакиллари, Самарқанд, Еттисув вилоятлари ва бошқа жойлардан келганларнинг қутловлари бир-бирига уланиб кетади. Нотиклар халқ университетининг очилишини келажак тараққиёти учун беҳад катта маънавий негиз, дастлабки йирик воқеа сифатида баҳолайдилар.

Сўзга чиққанлар орасида шўро ҳукуматининг Бухородаги вакили шарқшунос олим Шмидтнинг “мусулмонлар маорифига ҳам эътибор беришни эсдан чиқармаслик керак”, деган сўзлари ҳисобга олинмаса, маҳаллий миллатлар манфаатини ҳимоя қилиб чиққан бирорта киши бўлмади. Маориф Халқ Комиссари Успенский Шмидтга жавобан “яқин жума кунларидан бирида” Эски шаҳарда мусулмонлар учун халқ университети очилишини маълум қилади.

Бу катта тантана миллатлараро дўстлик, биродарлик, тенглик ва адолат байроғи остида ўтаётган бўлса-

да, мусулмонларнинг бирорта вакилига сўз берилмади. Буни ўша тантана, яъни Туркистон халқ университети очилиши қайдномаси (акти) исботлаб турибди⁹⁰. Ваҳоланки, шу пайтда миллатнинг маънавий отасига айланган Мунавварқори раҳбарлигида жадидлар мусулмон халқ дорилфунуни ташкил этиш учун рус халқ университети раҳбарияти билан ҳамжиҳатликда туну кун ҳаракат қилаётган эдилар.

Шу тариқа рус ёки русча сўзлашувчиларни ўз бағрига олган Туркистон халқ университетининг адабиёт-фалсафа, ижтимоий-иқтисод, қишлоқ хўжалиги факультетларида 23—25 апрелдан, табиий математика ва техника факультетларида 9 майдан дарс машғулотлари бошланиб кетади.

Энг қизиғи ўқишга қабул қилиш шартли бўлиб, бунинг учун фақат хоҳиш-истакнинг ўзи кифоя эди. Ҳеч қандай ҳужжат талаб этилмасди. Шу тарзда халқ университетининг олий курс (факультет)ларига қабул қилиниб, ўқиётган талабалар сони 1200 кишига етади. Шулардан 100 нафари қишлоқ хўжалиги, 200 киши табиий-математика, 188 нафари адабиёт-фалсафа, 187 киши ижтимоий-иқтисод ва 186 нафари техника факультетларида ўқишни бошлаб юборади⁹¹. Билим даражаси турлича бўлган бу талабалар орасида ишчилар, ташкилот ва идора, девонхона ходимлари, мактабни эндигина битирганлар, Россия марказидаги олий ўқув юртларининг талабалари ҳам бор эди. Дарс машғулотлари ишдан кейин кеч соат 6 да бошланса-да, хоналарни тўлдирган талабалар ўзлари учун қизиқарли маърузаларни мароқ билан тинглар эдилар. Туркистон халқ университети ўша даврдаги илмий-педагогик имкониятлар, талаб ва эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда уч поғонали таълим босқичидан ҳамда мустақил маданий-маърифий ташкилотлардан иборат бўлиб, талабаларнинг фақат илмга бўлган эҳтиёжини қондиришгагина эмас, балки уларнинг маънавиятини бойитишга, кундалик амалий билим ва техник савиясини оширишга ҳам хизмат қила бошлайди.

Бу ўзига хос билимлар маскани — халқ университети ҳақида унинг асосчиси ва биринчи ректори профес-

сор А.В.Попов ўз вақтида: “Бизнинг университет тегран мазмунли фалсафий тушунчалардан то қарам шўрва тайёрлашгача бўлган инсоний билимларнинг ҳаммасини ўз ичига олувчи ҳақиқий университет”⁹² деб ёзганди.

Университет қуйидагича ташкилий тузилишга эга эди:

1. Юқори босқич: олий курс (факультет)лар: ижтимоий-иқтисод, табиий-математика, адабиёт-фалсафа (кузга келиб тарих-филология).

2. Ўрта босқич: ўрта амалий (ўрта махсус касб-ҳунар) курслари: электромонтёрлар, автомобиль иши, темир йўлчилар, чизмачилик, ўрмон техниклари, ер-сув комитети йўриқчилари, мактабгача тарбия йўриқчилари, чет тиллари, бичиш-тикиш, пойабзал иши, сузиш.

3. Қуйи босқич: 11 та бошланғич мактаб, 8 та болалар боғчаси.

4. Мустақил ташкилотлар: Туркистон халқ кутубхонаси (ҳозирги ЎзР Миллий кутубхонаси), Туркистон халқ музейи, консерватория, Шарқ институти.

Рус халқ университети ана шундай бироз беўхшов бўлса ҳам, қулай демократик бошқарув органига эга эди.

Бу халқ университети ўз фаолиятини оёққа қўйиш, ўқув-педагогик фаолиятини такомиллаштира бориш билан бир вақтнинг ўзида маълум муддат давомида ўлкадаги халқ таълимининг ягона олий босқичи ва йирик илмий-педагогик марказига айланади. Унинг “Народный университет” номли газетаси ҳам нашр этилади. Бу газетанинг биринчи сони 1918 йил 20 апрелда нашрдан чиқади. Унга Леонид Гриневич муҳаррирлик қилган, бор-йўғи беш ой умр кўрган. Жами 88 сони чиққан. Туркистон халқ университети очилишига бағишланган иккинчи сони “Бугун халқ университетига китоб тўплаш кунини”, “Китоб — инсон дўсти”, “Китоб — билим, уни халққа беринг!” деган шиорлар билан ўқувчилар ва жамоатчиликнинг асосий эътиборини кутубхона яратишга қаратган эди. “Студентлар иттифоқи” аъзолари уч кун ичида халқдан 6 мингдан зиёд китоб тўплашга муваффақ бўладилар. Бу эса университет кутубхонасининг асосини ташкил этади.

“Народный университет” саҳифаларида универси-

⁹⁰ Қ а р а н г. Акт торжественного открытия Туркестанского Народного университета. УзР МДА, 1630-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 1—3-варақлар.

⁹¹ Қ а р а н г. Черданцев Г.Н. Истории первых лет Туркестанского университета (1918—1922)//Наука и просвещение. 1922, 2-сон, 94—95-бетлар.

тет ўқув дастурлари, маъруза матнлари билан бир қаторда Туркистон ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий воқеликлар ҳам ёритиб турилди.

1918 йилнинг кузига келиб, ёзги таътидан кейин рус халқ университети мусулмон халқ университети-дан, иккинчи даражали қуйи, ўрта босқичлар ҳамда мустақил ташкилотлардан ажратиб олинади. Натижада университет қуйидагича ташкилий тузилишга эга бўлади: қишлоқ хўжалиги (декани проф. Р.Р.Шредер), ижтимоёт-иқтисод (С.А.Коган), техника (инженер Г.М.Сваричевский), тарих-филология (проф. А.В. Попов) ва физика-математика (проф. В.И.Романовский) факультетлари. Уларнинг барчасида ўқув машғулоти 20 октябрдан бошланади. Университет талабаларининг сони 560 кишига етади.

Одатда, талаба деганда 18—24 ёшлардаги ўспирин кўз ўнгимизга келади. Халқ дорилфунуни талабалари эса, тарих тақозосига кўра, бу жиҳатдан бутунлай мустақилоқ эдилар. Эндигина ўқишга кирган талабалар орасида 20 ёшдан тортиб 40 ёшдан ошганлар ҳам кўп эди. Мисол учун ижтимоёт-иқтисод факультетидаги 17 талабадан беш киши 19—21 ёшда бўлса, қолганларининг ёши 25 дан то 48 гача борарди.

Туркистон яъни рус халқ университетини ҳақиқий давлат мақомидаги олий ўқув юртига айлантириш масаласи халқ маорифи фаолларининг 1918 йил июнда бўлиб ўтган Бутун Туркистон курултойида алоҳида муҳокама этилиб, махсус қарор қабул қилинади. Унда кейинги ўқув йилидан бошлаб политехника институти ташкил этиш, бунинг учун эса университет юқори босқичи вакиллари Ижроия қўмитасига махсус комиссия ҳуқуқи берилиб, уни ҳукумат расман тасдиқлаши талаб этилади⁹³.

Бу махсус комиссия олиб борган катта ташкилий ва илмий-ижодий ишлар туфайли, 1918 йил кузига келиб юқоридаги бешта факультет тўла мақомда шаклланди. Уларнинг биринчи курсида мунтазам ўқиш бошланади. Университетнинг тузилиш тизими, бошқарув органи қайта ташкил этилди. 25 ноябрда унинг янги Низоми ва ўқитувчилари таркиби Маориф Халқ Комиссарлиги томонидан ҳақиқий университет сифатида

расман тасдиқланади. 5 декабрда университет Илмий кенгашининг биринчи ялпи мажлиси бўлиб, унда Г.К.Черданцев ректор, Г.М.Сваричевский проректор қилиб сайланади, факультетларнинг деканлари ҳам сайланади. Бу тўла мақомдаги рус университети шаклланидан далолат эди.

Ҳукумат томонидан ажратилган маблағ етарли эмаслигига қарамасдан, университет ўз ички имкониятлари эвазига талабалар учун биринчи марта ҳар бири 670 сўмдан 100 та стипендия ажратади. Бу, албатта, ҳали арзимас даражада бўлса ҳам, талабалар манфаати йўлидаги дастлабки қутлуғ қадам эди.

Университет раҳбарияти талаби билан бу масала Туркесреспублика Шўроларининг 1919 йил март ва сентябр ойларида бўлиб ўтган VII ва VIII курултойларида махсус муҳокама қилинади ва университетга пул ажратишни кўпайтириш зарурлиги алоҳида қайд этилади. Бу эса стипендиялар сонини бирмунча кўпайтириш, талабалар ошқонаси ва ётоқхонасини ташкил этиш имконини беради⁹⁴.

Туркистонда сиёсий вазият тобора мураккаблашиб, бир томондан, шўро ҳукуматининг мустамлакачилик табиати-тийнати, иккинчи томондан, унинг синфий, шовинистик йўл-йўригига қарши миллий-озодлик ҳаракати кучайиб бормоқда эди. Шўро ҳукумати раҳбарлари орасида ҳам унинг душманлари кўп эди. Ҳарбий комиссар Осипов 1919 йил январда Тошкентда исён кўтариб 14 та халқ комиссарини ўлдиради. Бу воқеага алоқаси бўлмаса ҳам, бош кўмондон М.В.Фрунзе кўрсатмаси асосида университет ёпиб қўйилади. Кейин Инқилобий Ҳарбий Кенгаш ва Маориф Халқ Комиссарлиги рухсатмаси билан университетда 26 февралдан машғулотлар бошланади.

Январ воқеаси университетда коммунистик ҳуқуқронликни, синфий душманлик ва васвасани сунъий равишда кучайтириб юборди. 1919 йил 1 мартда университетнинг 100 дан ортиқ коммунистларни бирлаштирган 23 кишилик бошланғич фирқа ташкилоти расман ташкил топади.

Талабалар орасидаги коммунистлар 1918 йилнинг охирида техника факультети талабаси А.Ф.Солькин

⁹³ Черданцев Г. К. Истории первых лет Туркестанского университета (1918-1922). "Наука и просвещение", 1922, 2-сон, 95-бет.

⁹⁴ Очерки истории Ташкентского государственного университета им. В.И.Ленина. — Т.: "Фан", 1980, 12-бет.

кенгашига кўпгина муҳим масалаларни мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи ҳам берилган эди.

Шунинг таъкидлаш жоизки, бу факультет ҳам дастлаб фақат русийзабонлар учун очилди. Ниҳоят, 1922 йил февралда Эски шаҳарда ишчи факультетининг муслмон бўлими очилади. Шайхонтоҳур масжиди ёнидаги мадрасада иш бошлаган бу бўлимда фақат маҳаллий миллатларнинг вакиллари ўқиши мумкин бўлди. Лекин улар ишчи факультетининг ҳақиқий талабаси бўлиши учун икки йил рус тилини ўрганиши керак эди. Шундан сўнг университетнинг бирор факультетига ўқишга кириш учун муслмонлар русча ишчи факультетида яна уч йил ўқиши лозим эди. Хуллас, муслмонлар олий малакали мутахассис бўлишлари учун икки поғонали тайёрлов босқичини ўташлари шарт эди.

Туркистонликларнинг ўз юртларида олий маълумотли бўлишларига рус тилини билмасликлари катта тўсиқ эди. Шу юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда Мунавварқори Туркистон Маориф Халқ Комиссариатининг бўлим мудирининг ва коллегия аъзосининг сифатида маҳаллий миллат вакиллари билан қисқа муддатда олий малакали мутахассис кадрлар тайёрлашнинг қулай усулини тақлиф этади. Бу дастлаб ҳукумат томонидан маъқулланади ҳам.

Бунинг учун мавжуд мадрасалар тубдан ислоҳ қилиниб, уларда ўқитиладиган фанларнинг 70 фоизи замонавий дунёвий фанлар билан алмаштирилиши керак эди. Бироқ бунга йўл берилмади. Мунавварқорининг ўзи эса Маориф Халқ Комиссариатидан четлаштирилди.

Шундай қилиб, XIX аср охири — XX аср бошларида Туркистонда тарихан оврупоча дунёвий университет учун икки томонлама эҳтиёж пайдо бўлди. Бу эса ўз ўрнида миллий ва номиллий университет ғоясининг ҳамда уларнинг амалга ошиши йўлидаги икки мустақил ҳаракатнинг юзага келишига сабаб бўлди. Ва икки мустақил халқ университетларидан иборат ҳақиқий халқона олий, ўрта ва қуйин босқичли университет — Туркистон халқ университети ташкил топди.

Лекин коммунистик мустамлака ва руслаштириш сиёсати туфайли бу университет парчalandи. Унинг фақат русча қисмигагина эътибор кучайтирилди. Охир оқибатда эса русча олий таълим, яъни университет пайдо бўлди. Аммо шундай бўлса-да, бу ҳам ўз тарихий

қиммати ва аҳамиятига эга эди. Чунки, ҳар қандай университет, умуман олий ўқув юрти, илм-фан ва техника маркази қайси тилда, қандай мафкурада ва қанақа сиёсатга хизмат қилишидан қатъи назар, ўз табиати ва таъсири мазмунига кўра, маълум бир маънода умуминсоний ва умуммиллий манфаат, аҳамият, характер ва моҳиятга эга.

Бунга тарих гувоҳ. Масалан, қадимда Фарб илм шайдолари ва фидойилари Шарқда, кейинчалик эса шарқликлар Фарбда ўқиб камол топганлари маълум.

Ҳозирги ЎЗМУ дастлаб (ҳатто, узоқ йиллар давомида) рус тилли олий таълим, илм-фан, илмий ижод ва кашфиётлар, таълим-тарбия ва мутахассислар маскани бўлди. Аммо вақт ўтиб, миллий олим ва мутахассислар кўпайиши билан ҳақиқий миллий ҳамда миллатлараро мўътабар илмий-ўқув марказига айланди.

Бу университетда турли хил миллатларга мансуб минглаб олим ва ижодкорлар тарбия топиб, ўз миллати ва Ватанининг фахри ҳамда ҳамиша ардоқланувчи фарзанди сифатида тарихда қолди. Шунинг учун ҳам бу университет Ўзбекистондаги барча миллатларнинг фахрига айланди.

5. ЛЕНИН ДЕКРЕТИ: ҲАҚИҚАТ ВА ЁЛҒОН

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети совет тарихида 1920 йил 7 сентябрда РСФСР Халқ Комиссарлари Совети раиси Лениннинг декрети асосида ташкил топган деб кўрсатилиб, “Ленин университети”, “Ленин асос солган университет” деб аталди. Бу албатта, ҳақиқатга зид эди.

Буни ҳозирги катта ва ўрта авлод жуда яхши биллади. Айтиш мумкинки, уларнинг онги шу атама ва тушунчалар билан қотган. Шу сабабдан ҳам Истиқлол туфайли бу карвонбоши университет қайта номланиб, энг юксак унвон — Миллий университет мақомига эга бўлиши ва унинг таваллуд топган санаси 1918 йил 12 май деб белгиланишининг ҳозирча кўпчилик тўғри англай олмаяпти. Келажак авлодга бу эски ва янги тушунча ҳамда саналарнинг қабул қилиниши сабабларининг тўғри ёритиб қолдириш ҳозирда энг долзарб масала бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам Тошкентда университет ташкил топишига умуман Россия

ва шахсан Ленин нечоғлик ҳисса қўшган деган савол туғилиши табиий.

Аввало, шуни айтиш лозим. Совет даврида биринчи маротаба Она тарихимиз маълум бир тартибда ёзилиб тўрт жилдик китобда чоп этилди. Лекин унинг мазмуни ва ундаги воқеалар атайлаб утопик коммунистик гоё ва таълимотларга, шунингдек, буюк рус шовинизмига мослаштириб сохталаштирилди, тарихимизда содир бўлмаган “тарих” ўйлаб топилиб, кўпдан-кўп ҳақиқат ва воқеликлар четлаб ўтилди. Шу сабабдан ҳам кейинги пайтларда тарихда “оқ” ва “қора” доғлар деган ибора ҳамда тушунчалар истеъмолга кирди. Бу каби ёзилмай қолган ва ёзилганлари ҳам сохталаштирилган “доғ”лар университетнинг тарихига ҳам хосдир.

Бор ҳақиқат шундаки, Москва ва Петрограддаги олий ўқув юрғларида, Тошкент шаҳар Думаси ва Тошкентдаги Халқ дорилфунунининг илтимосларига кўра, 1918 йилдан университет очиш учун ёрдам ҳаракати бошланади. Бунга Россиянинг Керенский бошлиқ муваққат ва Ленин бошлиқ совет ҳукуматлари ижобий муносабатда бўлдилар. Шунингдек, В.И.Ленин 1920 йил 7 сентябрда Тошкентда “Туркистон Давлат университетини таъсис этиш ҳақида” декрет чиқариб, уни имзолагани бор ҳақиқат.

Аммо бу декрет ўз вақтида ҳеч қандай на амалий, на ташкилий аҳамиятга эга бўлмагани ҳам ҳақиқат. Бунга тўғри англаш учун, аввало, Туркистон давлат университети ташкил топиши тарихининг бевосита Россия маркази билан боғлиқ қисмига тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Тошкентда рус халқ университети очилиши арафасида иккинчи маротаба Россия марказига ёрдам сўраб махсус вакиллар гуруҳи юборишга қарор қилинади. Унга шарқшунос А.А.Семенов (раҳбар), муҳандис И.Г.Белов, математик олим В.И.Романовский ва М.М. Числов кирган эдилар. Шулардан А.А.Семенов билан И.Г.Белов 1918 йил апрел охирида йўлга чиқиб, майнинг ўрталарида Москвага зўрага етиб оладилар. Қолган икки вакил эса Туркистондан чиқиб кетолмайдилар. Чунки бу пайтда иқтисодий ҳаёт (озиқ-овқат танқислиги ва очарчиликкина эмас), балки, сиёсий вазият ҳам жуда оғирлашган эди. Россияда фуқаролар уруши авж олган, Туркистонда эса миллий-озодлик урушлари кетар эди. Туркистон билан Россия ўртасидаги те-

мир йўл алоқаси Оренбургда атаман Дутов томонидан узиб қўйилган эди. Оренбург ва Каспий ортида уруш майдонлари пайдо бўлганлиги сабабли йўлнинг тикланиши ва университет ташкил этиш иши икки йилга чўзилиб кетади.

Маълумки, Октябр тўнтаришидан олдин ҳам Тошкентдан Марказга шаҳар думаси қарори билан университет очиш учун ёрдам сўраб келган вакиллар гуруҳига М.И.Сосновский (Дума раиси) раҳбарлик қилган. Шу сабабдан Петроградда 1917 йил 15 сентябрда вазир С.С.Салазкин раҳбарлигида Тошкентда университет очиш масаласига бағишланган махсус кенгаш бўлиб ўтади.

Иккинчи вакиллар гуруҳи раҳбари А.А.Семеновнинг ёзишича, улар марказда ўз фаолиятини шу кенгаш ҳужжатларини ўрганишдан ва унда қатнашган олимлар билан учрашишдан бошлаган. У бу анжуман ҳақида кейинчалик ёзган ҳисоботида тўла маълумот беради. Бу ҳисоботдан каттагина парчани айнан келтириш мақсадга мувофиқдир: “Халқ маорифининг собиқ вазири С.С.Салазкин раислигида сентябрнинг 15ида Петроградда, вазирлик биносидан, Тошкентда университет ташкил этиш масаласида махсус кенгаш бўлиб ўтди. Кенгашда қуйидагилар қатнашдилар: П.И.Преображенский, В.Ц.Вернадский, Н.П.Василенко ва графиня хоним С.В.Панина, Муваққат ҳукуматнинг Туркистон ўлкасидаги комиссари Н.Н.Шнитников ва унинг ёрдамчиси В.С.Ельпатьяевский, Москва ўқув юрғлари васийси (попечители) проф. С.А.Чаплигин, олий таълимни ислоҳ қилиш комиссияси аъзолари: С.С.Ольденбург, М.И.Гревс, М.Я.Пергамент, А.А.Воронов ва Ф.Ю.Левинин – Лессинг, Петроград университети профессорлари: Н.Я.Марр, В.В.Бартольд, В.А.Жуковский, М.И.Ростовцев, геологлар Я.С.Эдельштейн, В.Н.Вебер, приват доцент Н.И.Крачковский, А.Н.Самойлович...”

1917 йил 15 сентябрдаги кенгашнинг ҳулосаси қуйидагича бўлган: 1) Тошкентда фан ва техниканинг ўзаро алоқада бўлишини таъминловчи янги турдаги университет яратиш; 2) биринчи навбатда тарих-филология факультетини очиш; 3) ундан сўнг тез орада тиббиёт ва қишлоқ хўжалиги, техника фанлари факультетлари учун асос бўла оладиган физика-математика факультетларини очиш; 4) тарих-филология фа-

культетини ташкил этишни Петроград университетига топшириш; 5) физика-математика факультетини 1918 йил кузида очилиши шарт билан Москва университетига топшириш; 6) ҳозирнинг ўзидаёқ Тошкентда янги турдаги университет ташкил этиш лозимлиги ҳақидаги қонун лойиҳасини Муваққат ҳукуматга топшириш; 7) Тошкентда маҳаллий жамоат кучлари иштирок этадиган университет ташкил этувчи қўмита тузиш; 8) мазкур таклиф мазмунини Тошкент шаҳар Думасига ва Муваққат ҳукуматнинг ўлка комиссарига етказиш; 9) Москва ва Петроград университетларида тайёргарлик ишлари тугагач, махсус комиссия тузиб, Тошкентдаги бўлажак Туркистон университети шароити билан танишиш, ташкилий ишни охирига етказиш, факультетлар сони, таркиби ҳамда уларнинг навбатма-навбат очилиш тартибини аниқлаш учун Тошкентга юбориш”⁹⁹.

Москва, Петероград университетларида катта ташкилий ишлар амалга оширилди. Петроград университети юқоридаги кенгашдан олдин иш бошлаган эди. Шунинг учун ҳам бу ерда махсус тузилган комиссия юқоридаги кенгашдан ўн кун кейин “Тошкент университетида тарих-филология факультетининг тузилиши лойиҳаси” номли ҳужжатни муҳокама қилиб, маъқуллайди. Унда ўқитиладиган фанлар уч гуруҳга, яъни умумий, Шарққа алоқаси бўлмаган ва шарқшуносликка оид фанларга бўлинади. Уларнинг биринчисига фалсафа, умумий тилшунослик, умумий тарих, рус тарихи, этнография ва мумтоз филология, иккинчисига — рус филологияси, славян филологияси, роман-герман филологияси, учинчисига эса — мусулмон Шарқи тарихи, мусулмон ҳуқуқи, эрон фалсафаси, туркий филология киритилади.

Факультетда жами 15 та кафедра бўлиши, уларда 24 профессор ва доцент, шунингдек, юнон тилидан 1 киши, янги тиллардан 3, форс ҳамда турк тилидан 2 кишидан иборат маърузачилар дарс бериши мўлжалланган эди.

Октябр сиёсий воқеалари туфайли Москва университети комиссияси 15 сентябр кенгаши таклифларини тўла бажаришга улгурмайди. Лекин шундай бўлса-да,

Октябр воқеалари арафасида Тошкент шаҳар Думасининг тез орада техника факультети бўлган университет очилгач ёрдам бериш тўғрисидаги илтимосини Петербург технология институти илмий кенгаши ўзининг 1917 йил 16,18 ва 19 декабрдаги мажлисларида кенг муҳокама қилади¹⁰⁰. Бу кенгашда Москва университети намунасида Тошкент университетида ҳам геология, зоология, география ва ботаника мутахассислари тайёрлашда катта аҳамиятга эга бўлган мустақил илмий тупроқшунослик кафедраси ташкил этишга қарор қилинади.

Ниҳоят, орадан биров вақт ўтиб, Туркистондан келган иккинчи гуруҳ вакили А.А.Семенов ва И.Г.Беловларнинг саъй-ҳаракати туфайли 1918 йил июн ойидан Петербург ва Москванинг Тошкентда Туркистон давлат университетини ташкил этиш ишлари аниқ мазмун ва мақсад касб этади. 1918 йил 29 июн — 1 июл кунлари Москвада Россия марказий олий ўқув юртлари ва илмий ташкилотларининг шу масалага бағишланган кенгаши бўлиб ўтади. Унда Туркистон вакиллари билан биргаликда Россиянинг атоқли олимлари ҳамда йирик мутахассислар (асосан, 1917 йил 15 сентябрдаги кенгаш иштирокчилари) қатнашадилар. Улар орасида Туркистон шароити, табиати билан яқиндан таниш бўлганлар ҳам бор эди. Кенгаш асосий масалани — Туркистон университетининг физика-математика, техника, қишлоқ хўжалиги ва тарих-филология факультетларининг лойиҳасини муҳокама қилиб, маъқуллайди. Шу билан бирга Туркистон университетининг икки бўлимдан иборат Петербург ва Москва шаҳарларида иш олиб борадиган Ташкилий бюроси тузилади¹⁰¹. Бу бюрого РСФСР Халқ Маорифи Комиссариати қатъий валюта ҳисобида 30 минг сўм пул ажратади. Бюро университет низомининг лойиҳасини тузиб чиқади. Тошкентда университет очилиши ва унга профессор-ўқитувчилар жалб қилиниши ҳақида тарғибот-ташвиқот ишлари ташкил этилади.

А.А.Семеновнинг ёзишича, Туркистон университетининг физика-математика факультети ҳақидаги масала 1918 йил июн ойида Москва университетининг фи-

⁹⁹ Краткий отчет о командировке в Петроград и Москву по вопросу с скорейшем открытии в Ташкенте университета: УзР МДА. И-34-ф., 1-р., 107-д., 171—175-бетлар.

¹⁰⁰ Қ а р а н г: УзР МДА, И-34-ф., 1-р., 107-д. 177-в.
¹⁰¹ Қ а р а н г: Ташкентский Государственный университет им.В.И.Ленина. — Т.: “Ўзбекистон”, 1990, 15—16-бетлар.

зика-математика факультетида уч марта муҳокама қилинади.

Петроград технология институти ва университетининг филология, шарқ факультетлари илмий кенгашларининг 20 май ва 26 июнда бўлган мажлисларида Н.И.Веселовский ишлаб чиққан лойиҳа Тошкентда очилдиган тарих-филология факультети учун асос сифатида қабул қилинади. Мазкур факультетнинг бир йиллик харажати 138.000 сўм қилиб белгиланади¹⁰².

Қишлоқ хўжалиги факультети ташкил этилишига Петровский қишлоқ хўжалиги академияси ёрдам беради. Июнь ойида академиянинг таниқли олимларидан профессорлар Д.Н.Прянишников, П.М.Орлов ва бошқалар 1919 йилнинг кузидан бошлаб, Тошкентда қишлоқ хўжалиги факультети очиш мумкин деган хулосага келадилар.

Туркистон вакилларининг университетда техника факультети ташкил этиш тўғрисидаги илтимосига Петроград технология институти профессор-ўқитувчилари жуда жиддий эътибор билан қарайдилар. Май-июн ойларида шу масала юзасидан 9 марта махсус йиғилиш бўлиб ўтади. Натижада техника факультетида ўқиш одатдаги беш йил ўрнига тўрт йил қилиб белгиланади. У дастлаб қурилиш-муҳандислик ва электротехника бўлимларидан иборат бўлиб, кейинроқ улар қошида тўқимачилик ва кимё каби кичик бўлимлар очилиши назарда тутилади.

1918 йил кузига келиб Москва ва Петроградда Туркистон университетининг асосий факультетлари аниқланиб, ташкилий иш қўлами кенгайиб кетади. Университетнинг Ташкилий бюроси энди Ташкилий қўмига айлантирилиб, РСФСР Халқ Маорифи комиссариатига қарашли олий ўқув юртлари таркибига киритилади.

Ташкилий қўмига гидротехника ва ирригация соҳасининг йирик мутахассиси проф. И.Г.Александров раис қилиб тайинланади¹⁰³. Қўмига таркибига Н.А.Димо, И.Г.Белов, А.А.Семёнов, А.Э.Шмидт, В.В.Стратонов, М.И.Прозин ва К.И.Мейер ва бошқа таниқли

олимлар киради. Унинг Петербург ва Москва шаҳарларида иш юритувчи икки бюроси ва кутубхона комиссияси ҳам бор эди. Ташкилий қўмига факультетларни шакллантириш, кутубхона учун китоблар тўплаш, ўқув режаси ва дастурларини тузиш, Туркистон учун энг зарур бўлган мутахассисларни аниқлаш, лаборатория ташкил этиш билан машғул бўлади.

1918 йил охирига келиб, университет профессор-ўқитувчилари жамоаси шаклланади. Унга профессор-ўқитувчилар ўзлари ишлаб турган университет ва илмий ташкилотлар томонидан тавсия этилиши йўли билан қабул қилинади.

Дастлабки пайтда Ташкилий қўмига проф. И.А.Александровнинг хонадонидида иш бошлайди. Кейинроқ унга Москванинг Волхонка кўчасидаги икки қаватли алоҳида бино ажратилади.

1918—1919 йилларда очарчилик авж олган бир пайтда “нон шаҳри” деб ном қозонган Тошкентда ишлаш учун профессор-ўқитувчиларнинг қизиқиши кучаяди.

1919 йил охирига келиб, Туркистон университети асосан шаклланади. У ўз тузилиш тизимига эга бўлади. Профессор-ўқитувчи ва ходимлар сони 102 тага етади. Кўп миқдорда лаборатория асбоб-анжомлари тўпланади. Кутубхона учун 30000 нусха китоб тўпланади.

Тўртта факультет ташкил топади¹⁰⁴. 1919 йил 30 август куни Туркистон давлат университети расман Москвада ташкил топган куни бўлиб тарихга киради. Шу куни профессор-ўқитувчиларнинг умумий йиғилишида проф. Н.А.Димо ректор, проф. А.Э.Шмидт проректор этиб сайланади. Шундай қилиб, Ташкилий қўмига ўз зиммасига юкланган вазифани тўла адо этиши муносабати билан тугатилади¹⁰⁵. Туркистон давлат университетини Тошкентга кўчириш 1920 йил февралдан бошланади. Бунинг учун унга эҳтиёт чораларини ҳисобга олган ҳолда 159-ҳарбий санитар поезде ажратилади.

Биринчи поезд 19 февралда Москвадан йўлга чиқиб, Тошкентга 52-куни 10 апрелда етиб келади. Шу йили жами 6 эшелон (поезд)да, 70 га яқин вагонда лаборатория жихозлари, ўсимликлар гербарийси, 50.000 нусха китоб, 43 та профессор ва 43 ўқитувчиларнинг оила аъзолари Тошкентга келтирилади.

¹⁰⁴ Черданцев Г. К истории первых лет Туркестанского университета (1918—1922)// Наука и просвещение, №2, октябрь-декабрь, 1922, 103-бет.
¹⁰⁵ “Наука и просвещение” журн. 1922 год. № 2, 103-бет.

¹⁰² Қ а р а н г: ЎзР МДА, И-34-ф., 1-р., 107-иш, 181-в.

¹⁰³ И.Г.Александров (1875—1936) кейинчалик (1932) Бутун Иттифоқ фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлиб сайланади; ГОЭЛРО режасини тузиш, Днепр, Чирчик, Ангара, Волга-Дон сув иншоотлари қурилишида фаол қатнашади.

Шундай қилиб, марказда ташкилий жиҳатдан такомил топган яна бир Туркистон университети Тошкентга кўчирилди.

Хуллас, 1920 йилдаги статистик маълумотга кўра, Тошкентдаги Туркистон давлат университетининг ўзида олтита (тиббиёт, физика-математика, ижтимоий-иқтисод, техника, тарих-филология ва ишчи) факультет тўла қувват билан фаолият юритган.

Жами талабалар сони 2671 киши бўлиб, уларнинг орасида 24 миллат вакили бор эди: руслар — 1076 киши, яҳудийлар — 368 киши, арманлар — 83 киши, ўзбеклар — 7 киши¹⁰⁶.

Бир ном ва мақсадда икки жойда ташкил топган Туркистон давлат университетининг бирлашиши тўққиз ойга чўзилди. Москвадан жўнатишган биринчи университет поезди Тошкентга келганининг учинчи куни — 13 апрелда маҳаллий ва марказлик профессор-ўқитувчиларнинг бирлашган умумий йиғилиши бўлади. Улар ўзаро ахборот алмашади. Умумий ҳолат аниқланади. Кейинги куни эса шундай йиғилиш ҳар бир факультетларда бўлиб ўтади.

Бир университетнинг икки муҳитда шаклланган илмий-педагогик жамоасининг ўзаро бирлашиб кетиши анча мушкул кечди. Университетнинг икки маъмурий бошқарув органлари — ректорат ва илмий кенгашлар гоҳо бирлашиб, гоҳо алоҳида ўз йиғилишларини ўтказиб туради.

Университетнинг Тошкент ва Москва гуруҳларини бирлаштириш, ректоратга сайлов ўтказиш масаласи биринчи марта 15 октябрда муҳокама қилинади. Узоқ тортишувлардан сўнг қабул қилинган қарорга кўра сайлов кечиктирилади. Университетга ҳар икки ректор Г.Н.Черданцев билан Н.А. Димо тенглик асосида раҳбарлик қиладиган бўлади. Шундан сўнг Москвадан келган биринчи университет поездидан бошланган “икки ҳокимиятчилик” расмий тус олади.

Бундан ташқари коммунистлар ўз мафкураси ҳукронлигини ўрнатиш, сиёсий ва маъмурий раҳбарликни қўлга олиш учун бошлаган ҳаракат ҳам университетдаги вазиятни анча мураккаблаштиради. Уларнинг сони талаба ва профессор-ўқитувчилар орасида ортиб бориши билан ҳамма бошқарув органлари ва раҳбар-

ликни эгаллаш учун кураш бошланади. Бу кураш университет талабаларининг “йўқсиллаштириш”, “буржуа олимлари”ни эса коммунистик дунёқарашга бўйсундириш байроғи остида авж олади. Бунда коммунист профессор-ўқитувчилардан Лениннинг сафдоши ва агенти П.Н.Лепешинскийнинг хотини О.Б.Лепешинская, С.Д.Муравейский, С.Д.Поливанов, талаба коммунистлардан эса А.Ф.Солькин, С.М.Трикоз, А.К.Скварцов ва бошқалар “фаоллик” кўрсатадилар. Аммо коммунистларнинг бу хатти-ҳаракатини ҳамма ҳам қўллаб-қувватламайди. Талаба ва профессор-ўқитувчилар орасида “университет сиёсий ташкилот эмас, балки илмий-маданий ташкилот” деган норозилик кучаяди. Дубицкий, Попов ва бошқа ўқитувчилар ҳукумат стипендия билан ҳаммани бирдай таъминлаши керак деса, коммунистлар бунга қарши чиқиб, биринчи навбатда стипендия йўқсил талабаларга берилишини талаб қиладди. Бу эса ўз-ўзидан талабалар орасида синфий душманлик ҳаракатини кучайтиради.

Иккинчи марта университет илмий кенгаши аъзолари ректоратга сайлов ўтказиш учун 1920 йил 15 декабрда тўпланади. Комячейка университет ректори лавозимига фирқа сиёсатини қўллаб-қувватловчи проф. Н.А.Димони таклиф этади. Аммо кўпчилик эса унинг номзодини қўллаб-қувватламайди. Шундан сўнг учинчи марта ректорат (ректор ва проректорлар)га сайлов 19 декабрда бўлиб, В.Б.Буш ректор, Н.И.Лебединский ва К.Т.Хурушчевлар проректор бўлиб сайланадилар. Бироқ бунга коммунистик фирқа ташкилоти ячейкаси раиси талаба Ф.А.Солькин норозилик билдиради ва Халқ Маорифи Комиссариатидан сайлов натижаларини тасдиқламасликни талаб этади.

Ниҳоят, тўртинчи марта ректоратга сайлов коммунистларнинг тазйиқи остида 1920 йил 26 декабрда бўлиб, ректор лавозимига техника факультети талабаси, 24 ёшли коммунист А.Ф. Солькин сайланади.

Бу албатта, “коммунистик демократия”нинг аниқроғи, диктатуранинг ёрқин намунаси бўлди. А.Ф.Солькин Туркистонда коммунистик ҳокимиятни ўрнатишда фаол қатнашган, Туркистон Коммунистик партиядан ўлка кўмитасининг раиси ҳам бўлган эди. У университетни олти ойгина бошқарса-да, коммунистлар ҳукронлигини тўла ўрнатиб, мустаҳкамлайди.

Энди юқорида тилга олинган 1920 йил 7 сентябр-

¹⁰⁶ ЎзР МДА, Р-368-ф., 1-р., 36-иш, 174-в.

даги Ленин декретига қайтсак, унинг мазмуни қуйидагича эди:

“Халқ Комиссарлари совети қарор қилади:

1. Тошкент шаҳрида давлат университети таъсис этилсин.

2. Туркистон давлат университети бевосита РСФСР Халқ Комиссариати тасарруфида бўлади.

3. Университетнинг маблағ-таъминоти шу комиссияга сметида ажратилади”¹⁰⁷.

Биз юқорида бу декрет университет учун ҳеч қандай амалий, ташкилий, маънавий ва тарихий аҳамиятга эга бўлмади, деб кўрсатдик. Аввало, шуни айтиш керакки, у 11 сентябрда газетада эълон қилиниши биланок, Тошкентда унга нисбатан таажжуб ва ҳатто, норозилик пайдо бўлади. Бунинг учун албатта, бир неча муҳим сабаблар бор эди. Биринчидан, декретнинг биринчи бандида тўғридан-тўғри “Тошкент шаҳрида университет ташкил этилсин” дейилишининг ўзи ташкилий, этика ва объективлик жиҳатидан ноўрин эди. Чунки бу пайтда Тошкентда Туркистон давлат университети расман ташкил топиб, фаолият юритаётган эди.

Бунинг учун маҳаллий ҳукумат, олим ва зиёлилар икки йил давомида каттагина илмий-педагогик ва ижодий меҳнат ҳамда маблағ сарфлаганлиги маълум. Декрет буларга эътибор бермай, гўё йўқдан бор қилмоқчидай бўлган.

Бу ўз-ўзидан маҳаллий ҳукумат раҳбарлари ва университет ташкилотчиларида норозилик туғдиради. Бу Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети томонидан 1920 йил 25 сентябрда қабул қилинган қарордан кўриниб турибди: “Марказ (Москва — С.Х.) да эълон қилинган декрет Туркистон Республикаси конституциясига зиддир...”¹⁰⁸

Бу тарихий қарорнинг ҳақиқат эканлигини иккинчи бир ҳужжат ҳам тасдиқлайди. Бу шу йил 14 октябрда ТДУнинг Тошкент ва Москва гуруҳлари бошқарув (правление)лари бирлашиб ўтказган мажлиси қайдномаси (протоколи)дир. Унда қуйидагилар ёзилган: “...Черданцев (Тошкентдаги университет ректори — С.Х.) Москвада сайланган муваққат ректоратни Туркистон Мао-

риф Халқ Комиссариати тасдиқлаганми?... Туркистон Республикаси ҳудудида (Марказий — С.Х.) ҳукуматнинг бу масалага оид бирор фармойиши борми? деган савол билан мурожаат қилинганида Маориф Комиссариати бунга... Турк МИҚдан олинган маълумотномага асосланиб, 11 сентябрда эълон қилинган декрет Турк МИҚ томонидан вақтинча тўхтатиб қўйилган деб жавоб берган”¹⁰⁹.

Лениннинг бу декрети ҳам тарихда худди унинг 1918 йилдаги “Туркистонда суғориш ишларини ташкил этиш ҳақида” деган декрети каби ҳаётда ўз ижросини топмади. Қоғозда қолиб кетди.

Иккинчидан, “Ленин декрети”нинг иккинчи бандида “Туркистон давлат университети бевосита РСФСР Маориф Халқ Комиссариати тасарруфида бўлади”, деб айтилган бўлса-да, университет амалда унинг тасарруфига ўтмади. Учинчидан, декретнинг учинчи бандида “Университетнинг маблағ таъминоти шу комиссияга (РСФСР Маориф Халқ Комиссариати — С.Х.)нинг сметида ажратилади”, деб кўрсатилган эди. Лекин комиссияга маблағ билан таъминлаш оқмайди. Буни қуйидагилар исботлаб турибди. 1921 йил 17 сентябрда Қайғисиз Отабоев раислигида бўлиб ўтган Халқ Комиссариатининг 56-мажлисида университет ректори проф. А.Л.Бродский маъруза қилади. Ҳукумат мажлиси университетнинг иқтисодий аҳволи ҳақидаги маълумоти муҳокама қилиб қуйидагича қарор қабул қилади: “Туркистон давлат университети тиббиёт, қишлоқ хўжалиги, техника, ижтимоий, педагогика, ишчи ва ҳарбий факультетларидан иборат таркибда талабаларнинг умумий сони 3500 дан оширилмай, яшаб қолиши зарур деб топилсин...”

Университет мустақил равишда пул маблағи билан Туркистон республикаси халқ комиссияси сметида бўйича таъминланиши лозим: университет учун 1922 йил 1 январгача шу кўрсатилган маблағдан ҳар ойига 258 миллион сўм ажратиш, брон қилиб қўйилсин. Университетга ўз маблағини кўпайтириш учун бошқа ташкилотларга пуллик хизмат қилишга рухсат берилсин”¹¹⁰.

Бу қарорга биноан маҳаллий ҳукуматнинг пул ажратиш муддати тугагач, яъни 1922 йил бошидан уни-

¹⁰⁷ Очерки истории Ташкентского Государственного университета им. В.И. Ленина. — Т.: “Фан”, 1980, 24-бет.

¹⁰⁸ Ўз ДМА, 34-фонд, 34-р., 407-нш, 21-в.

¹⁰⁹ Ўз ДМА, 368-ф., 1-р., 10-нш, 238-в.

¹¹⁰ Қарорнинг асл матни фотонусхада муаллифда сақланади — С.Х.

верситетнинг моддий таъминоти жуда ҳам оғирлашади. Шундан сўнг марказий ҳукумат уни бутунлай тугатиш масаласини кўтаради. РСФСР Молия халқ комиссариати 1922 йил сентябрда Халқ Комиссарларининг кичик кенгашига ёзган хатида университет маблагини “Олий ўқув юртлари бюджетига белгиланган нормага-ча қисқартириш ҳақида” таклиф киритади.

Ниҳоят, Туркистон маҳаллий ҳукумати ва университет профессор-олимлари талаби билан РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши 1922 йил 22 ноябрда Туркистон давлат университети ҳақида иккинчи декретни қабул қилади. Унга кўра, университет яшаб қолиши учун зарур бўлган маблагнинг бир қисми Иттифоқ бюджетидан, иккинчи қисми эса Туркистон Бухоро ва Хоразм совет республикалари билан кадр тайёрлаб бериш учун пуллик шартнома тузилади. Бундан ташқари, марказий ҳукумат рухсати билан маълум гуруҳ талабалар ва касаллари учун пуллик ўқиш ва даволаниш жорий этилади. Айрим лабораториялар хизмати ҳам пуллик бўлади. Шу йўллар билан ТДУ омон қолиши учун эгр зарур бўлган шароит яратилади. Унинг яшаб қолиши таъминланади.

Мана, кўриниб турибдики, Ленин декрети совет тарихида кўкларга кўтарилиб мақталган даражада “катта тарихий аҳамиятга”га эга бўлмаган. Университетнинг таваллуд санаси дастлабки йилларда 1918 йил деб кўрсатилди. Буни биринчи мартаба 1925 йилда, 5 йиллиги байрамонга нишонланганлиги исботлаб турибди.

Орадан 13 йил ўтгач, Ленин декрети архивдан олинди, 1935 йилдан “қайта жонлантирилди”. Кейинчалик у доҳийпарастлик кучайтирилиши билан янада улуғланиб, кўкка кўтарилди.

1954 йилда университетга Ленин номи берилди. Бу эса ўша давр мазмун ва моҳиятига кўра, мазкур университетнинг моддий-техникавий базасини мустаҳкамлашда, илмий-ижодий салоҳиятининг кўтарилишида маълум маънода ижобий аҳамиятга эга бўлди.

6. ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ИЗТИРОБИ ВА ҚУВОНЧЛАРИ

Жонажон Ватанимиз Ўзбекистон мустақил бўлиши билан унинг тарихи ҳам мустамлакачилик мафкураси исканжасидан озод бўлди. Бу эса катта тарихимиз каби

университет тарихининг ҳам ҳаққоний ёритилиши учун имконият берди. Аммо Оллоҳ берган бу имкониятдан тўғри фойдаланиб, коммунистик мустамлака даврида сохталаштирилган тарихимизни ҳаққоний ёритиш, унинг пучагини пучакка, сарагини саракка ажратиш анча мушкул кечди ва кечмоқда.

Буни биргина шу университетнинг ташкил топиши тарихи мисолида ҳам кўриш мумкин. Маълумки, университет ўтмишда дастлаб Муслмон ва рус халқ университетлари (1918—1919) кўринишида, кейин Туркистон (1919—1923), Ўрта Осиё (1923—1960), Тошкент (1960—2000) давлат университети деб номланиб келди. Ва ниҳоят 2000 йил 28 январдан эса у Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримовнинг олий фармони билан Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети деган юксак мақомдаги номга эга бўлди. Унинг ҳақиқий асосчиси Мунавварқори ва жадидлар, таваллуд топган санаси эса 1918 йил 12 май бўлганлиги қайта тикланди.

Мана шу университетнинг ташкил топиши билан боғлиқ бўлган бор тарихий ҳақиқатни тиклаш, ёлгон тарихни инкор этиш анчагина узоқ вақтни ўз ичига олди. Бу тарихий жараён менинг кўз ўнгим ва баҳоли қудрат иштирокимда ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб, ўттиз йилдан ортиқроқ вақт давомида анча мушкул ва изтиробли ҳамда қувончли кечди.

“Ҳақиқат чопса чопилмас, кўмса кўмилмас” деган халқ нақли университет тарихи мисолида яққол намоён бўлди. Унинг ташкил топиши ва асосчилари ҳақидаги ҳақиқат илмий жамоатчилик ва халқдан яшириб келинди. Бунинг устига устак миллий университет ҳақиқий асосчилари бадном этилди, жисмонан йўқ қилинди.

Шунга қарамай, анча кечикиб бўлса-да, университет ташкил топиши билан боғлиқ бор ҳақиқат истиқлолнинг тўққиз йиллиги арафасида тўла тикланди. Бунда Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг ҳиссаси катта бўлди. Унинг диққат-эътибори ва сайъ-ҳаракати билан университетнинг ташкил топиш тарихи бутунлай янгиланди. 2000 йил 6 январда Тошкент шаҳар сайловчилари билан бўлган учрашувда, у Тошкент давлат университетига “Миллий университет” мақомини беришни таклиф қилиб, шундай деган эди:

“Тошкент университети 1920 йилда Россиядан келган “большевои”лар вакиллари томонидан эмас, бал-

ки 1918 йилда фидойи маърифатпарвар Мунавварқори Абдурашидхонов ташаббуси билан Туркистон халқ миллий дорилфунуни сифатида фаолият бошлаган.

Бу ҳақиқатни бутун жамиятимиз, айниқса, ёшларимиз билишлари керак, деб ўйлайман. Бу тарихий воқеа университет пештоқига алоҳида лавҳа қилиб ёзиб қўйишга муносиб¹¹¹.

Ислон Каримов университет ҳақидаги тарихий ҳақиқатларни айтиш билангина чекланмай, уларни ом-малаштириб, қонунийлаштирди. Бу ўринда унинг 2000 йил 28 январда “Тошкент Давлат университетига “Ўзбекистон Миллий университети” мақомини бериш тўғрисида”ги фармони муҳим тарихий аҳамиятга эга бўлди.

Бу олий фармонда жадидларнинг университет ташкил топишидаги хизматлари алоҳида эътироф этилиб, шундай дейилди: “Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент Давлат университетининг асосчилари жадид зиёлилари, унинг ташкил этилган санаси эса 1918 йил 12 май деб белгилансин”¹¹².

Бу Ўзбекистон олий таълими тарихидаги жуда катта миллий аҳамиятга молик воқеа бўлди. Шунинг учун ҳам ушбу воқеадан университет жамоаси эмас, балки бутун мамлакатимиз зиёлилари маънавий қонқиш ҳосил қилдилар. Бу ҳодиса эл қатори менда ҳам ажиб бир қувонч ҳис-туйғусини уйғотди. Университет билан боғлиқ 36 йиллик хотираларим уммонини жунбушга келтирди. Мен ўтган асрнинг 60-йиллари охирларидан буён шу университет тарихи, “қайта қуриш” даврининг охирларидан эса жадидчилик ҳаракати тарихи билан баҳоли қудрат илмий-ижодий иш билан мунтазам машғул бўлиб келмоқдаман. Менга Мунавварқори ва унинг атрофига уюшган жадидларнинг университет ташкил этиш соҳасидаги фаолияти ҳамда ҳаётий фожиалари ўша йиллардаёқ аён бўлган эди. Лекин, ўша даврда тўғриси айтсанг тилинг, айтмасанг дилинг куярди. Шу азобу укубатлар гирдобиди 1974 йилда Тошкент Давлат университетининг ташкил топиши ва дастлабки 10 йиллик (1918—1928 йиллар) фаолияти ҳақида замона талабига мос равишда тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ёзиб ҳимоя

илдим. Ҳимоядан олдин университет парткомига хат ииб, ҳеч бўлмаса, университет газетаси — “Тошкент университети”нинг ташкил топган санасини 1918 йил деб ўзгартирилишини таклиф этдим. Шу газетанинг 1917 йил 11 май сониди “Газетамиз неча ёшда?” деган мақола ҳам эълон қилдим.

Буларга жавобан университет партия ташкилотининг биринчи котиби, ҳозирда академик, мен учун ўта ҳурматли Шавкат Закараевич Уразаев мени кабинетига чақириб, шундай деди: “Менинг Сизга дўстона маслаҳатим шуки, бунақа масалани иккинчи бор кўтарманг. Агар муҳокамага қўйсам, бунинг оқибати нима билан туташини биласизми? Ҳозирча, мен Сизга оғзаки партиявий ҳайфсан эълон қиламан”.

Ҳақиқатдан ҳам бу мени партия таъқибидан ҳимоя қилиш учун берилган тўғри маслаҳат ва “хайфсан” эди. Аммо, булар қалбимда бир умрлик жароҳат ва изтироблар бўлиб қолди.

“Қайта қуриш” даврида демократия ривожланди. Университетнинг “Ташкентский университет” номли русча газетаси муҳаррири А.Никоненко менинг юқоридаги мақоламни топиб, унинг асосида кичик бир тадқиқот ўтказди. Ва ниҳоят, шу газетанинг 1989 йил 6 январ сонидан бошлаб “Газета 1946 йилдан бери чиқмоқда” деган ёлгонни “Газетага 1918 йил апрелда асос солинган” деб тўғрилади. Бу қалбимдаги жароҳатга бир оз малҳам бўлди...

Афсуски, Ватанимизнинг ҳозирги замон олий таълими ва илм-фанига асос солиб, қарвонбоши бўлиб келаётган университетимизнинг тарихидаги ҳақиқатлар осонликча тикланмади. Истиклол йилларида ҳам “Тўғриси айтсанг, туққанига ёқмайсан” қабилдаги ҳолатлар бўлди. Ҳозирда университет тарихи ҳақидаги тал-янгиликни “иккинчи томонга” оғиб кетганликда тал-қилувчилар ҳам йўқ эмас. Бизнингча, бундай фикрлар эски коммунистик мантқиқ ва тесқари тарихий онгнинг аломатларидан бошқа нарса эмас. Бу иллатлар тарихимиздаги катта миллий воқеликларнинг тўғри аниқлаб олинишига ҳамон тўсқинлик қилмоқда. Бунинг сабаби битта, у ҳам бўлса юқорида кўрсатиб ўтилган коммунистик мустамлака давридаги Ватанимиз тарихидаги ўзига хос хусусият — “иккилик”нинг моҳияти ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаслик.

“Становление и развитие университетского образо-

¹¹¹ “Ўзбекистон овози” газетаси, 2001 йил 12 апрел.

¹¹² Тошкент Давлат университетига “Ўзбекистон миллий университети” мақомини бериш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони.

вания в Узбекистане (1918-1928 гг.)” мавзуидаги диссертациямда албатта, ўша мустабид (тоталитар) коммунистик мустамлаканинг қатъий белгилаб қўйилган мафкуравий ва “илмий методологик” талаб ва қоидаларига кўра бор тарихий ҳақиқатни кўрсатишнинг иложи бўлмади, албатта.

Аммо шундай бўлса-да, жуда эҳтиёткорлик билан Мунавварқори Абдурашидхонов каби миллат фидойиларининг номи кўрсатилмай, уларнинг ташаббуси билан ташкил топган Миллий мусулмон халқ дорилфунуни тарихи илк бор қисқача бўлса-да, алоҳида параграфда баён этилди¹¹³.

Миллий университетнинг ҳақиқий тарихини юзага чиқариш йўлидаги уринишлар билан боғлиқ бўлган яна бир воқеа ҳамон ёдимда. 1970 йилда “Ленин декрети” асосида университетнинг 50 йиллик юбилейига қизгин тайёргарлик кетаётган бир пайтда, мен ҳам “тўйга тўёна” бўлсин деб “Ленин асос солган университет” деган кичик бир рисола ёзиб, таниқли математик олим, университет ректори, академик С.Ҳ.Сирожидиновнинг ҳузурига кирдим. У қўлёзмани бир-икки арақлаб, унинг Мусулмон миллий халқ дорилфунунига оид олти беллик қисмини бироз жиддийлик билан ўқиб чиқиб, буни шундайлигича қолдиришни маъқуллади. Ўзбекистон Фанлар Академияси вице-президенти, ЎзССР “Билим” жамияти раиси академик Иброҳим Мўминовга кичик бир мактуб ёзиб, у кишига етказишимни айтдилар.

Мана шу халқимизнинг икки ардоқли фарзанди, дунё таниган катта олимларнинг ёрдами билан рисола тезда чоп этилди. Бу менинг учун бир умрлик севинчу аламлар тимсоли бўлиб қолди. Севинчимнинг боиси, у менинг биринчи бор дунё юзини кўрган китобим эди. Аламинг эса унда бор тарихий ҳақиқатни, Мунавварқори ва бошқа жадидлар университетнинг миллий пойдевор тошини қўйганлигини айтолмаганлигим ва ёлгонни инкор этишнинг иложи бўлмаганлигида бўлди.

Шуни ҳам айтиш фарзки, ўша пайтларда жадидларни, айниқса Мунавварқорини “халқ душмани”, “миллатчи”, “буржуа идеологи” деб бадном қилиш

удумга айланган эди. Лекин негадир ички бир ҳиссиёт ва фаҳм биланми, диссертация ва китобчада бу “анъана”га риоя қилмаганлигимдан бугун қалбимда ўзгача руҳ ва қувонч.

Оллоҳга шукроналар бўлсинки, истиқлол туфайли ўз тарихимизни ўзимиз ёзиш ҳуқуқига эга бўлдик. Бу ўринда Президентимизнинг ушбу ҳикматли сўзлари муҳим тарихий аҳамиятга эгадир: “Совет даврида ёзилган тарихни мен тарих санамайман. Ўзгалар ёзиб берган тарихни ўқитишга мутлақо қаршиман. Мустамлакачи ўзига қарам бўлган халқ ҳақида қачон холис, адолатли фикр айтган? Улар бор куч-ғайратларини Туркистоннинг ўтмишини камситишга, бизни тарихимиздан жудо қилишга сарфлаганлар. Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир”¹¹⁴.

Асосий мақсад халқимизни ўз тарихидан ажратиб ташлаш, тарихий хотирасизлантириш, унда сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий қарам ва тобелик кўникмасини шакллантириш бўлган эди. Аллоҳга шукурлар бўлсинки, миллат ва халқ ўзлигини сақлаб қолди.

Истиқлол берган эрк ва ўзликни англаш ҳис-туйғуси туфайли халқимизда ўз ҳаққоний тарихини ўрганиш иштиёқи юксалди. Мана шунинг учун ҳам “ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни, ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур”¹¹⁵ эҳтиёжга айланди.

Бугун катта тарихимиз каби университет тарихи ҳам мана шу зарурий эҳтиёж нуқтаи назаридан қайта ёзилмоқда. Унинг фан ва миллатга номаълум янги-янги қирралари, ҳақиқий миллий воқеалари жуда қийинчиликлар билан бирин-кетин юзага чиқарилди ва чиқарилмоқда. Бу қийинчиликларнинг сабаби эса тарихнинг янгиланишидан кўра ҳам тарихчиларимизнинг янгиланиши, уларнинг ғайри илмий коммунистик ва қарамлик исканжасидан қутулиши ўта мураккаб бўлаётганлигидадир.

Бу жараённинг ҳаммаси менинг кўз ўнгимда юз берди ва бермоқда. Мана бир мисол, 1991 йил 25 сентябр куни Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида бўлган Кенгашда олий ўқув

¹¹³ Қ а р а н г. *Халбаев С.* Становление и развитие университетского образования в Узбекистане (1918—1928 гг.). Т.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. —Т., 1974.

¹¹⁴ *Каримов И.* Тарихий хотирасиз келажақ йўқ. —Т.: “Шарқ”, 1998, 9—10-бетлар.

¹¹⁵ Кўрсатилган асар, 24—25-бетлар.

юртларида қайси тарихни ўқитиш керак деган биргина масала муҳокама қилинди. Унда раҳматли профессор Шоди Каримов ва мен Ўзбекистон тарихини ўқитиш керак деган масалани кўтардик. Бироқ бу таклиф ўтмади. Катта мунозаралардан сўнг фақат 1993 йил сентябрдан бошлаб Ватанимиз тарихини ўқитишга муяссар бўлдик.

Университет тарихи билан боғлиқ илмий муаммолар ечими ва унинг масъулиятию машаққатлари, қувончу изтироблари ҳамда “мукофотлар”и ҳам менга бегона эмас. Университет тарихини қайта ёзиш, унинг Ватан ва миллат олдидagi хизматларини истиқлол руҳида қайта баҳолаш математика илмининг катта билимдани, академик Т.Ж.Жўраев 1992 йилда ректор бўлиб келганидан сўнг бошланди.

Мен унга махсус мактуб ёзиб, унда университет таваллуд санасини 1920 йил 7 сентябрдан эмас, 1918 йил 12 майдан белгилаб, унинг юбилейини ўтказишни таклиф этдим, бундан у мамнун бўлди. Мени қўллаб-қувватлади. Хатни эса ўқув ишлари проректори, тарих фанлари доктори проф.Т.С.Сатторовга йўллади. У бу масалани жиддийроқ ўрганиб сўнгги хулосани айтиши лозим эди. Аммо хулосадан ҳа деганда дарак бўлмасда, хулоса аниқ эди. Бунга сабаб, албатта, ўша пайтда “нуфузли” тарихчиларимизнинг ҳали коммунистик мафкурага мастлиги тарқалмаганлиги ва миллатнинг ўз ҳақиқий тарихига бўлган эҳтиёжи ортиб бораётганлигини тўла англаб ета олмаганлигида бўлди.

Шунга қарамай, давр талабига кўра, 1995 йилда университет тарихини қайта ёзиш учун Факультетлараро “Ўзбекистон тарихи” кафедраси профессор ва доцентларидан иборат катта бир илмий-ижодий гуруҳ тuzилди.

Менга университетнинг ташкил топиш тарихи ва дастлабки етти йиллик фаолияти (1918—1925 йиллар)ни ёритиш масъулияти юкланди. Китоб ёзилиб, унинг қўлёмасини ўқиш бошланиши билан айрим муаллифлар ўртасида университет ташкил топишининг туб миллий асоси қилиб, Мусулмон халқ дорилфунуни олиниши, университетнинг асосий ташкилотчиси ва биринчи ректори Мунавварқори Абдурашидхонов бўлганлиги, умуман дунёвий олий таълим ва университет пайдо бўлишида жадидларнинг тутган ўрни масаласида жиддий илмий мунозара юз берди.

Масала шу даражага бориб етдики, Мунавварқорини университетнинг биринчи ректори сифатида тан олиш ва унинг расмининг китобда ректорларнинг биринчи қаторида берилишига баъзи бир университет тарихи “билимдонлари” жиддий қаршилик қилдилар.

Бу албатта, табиий равишда юз бериши мумкин бўлган, ўтиш даврига хос объектив бир ҳолат эди. Чунки ғайриилмий коммунистик таълим ва мафкура олимларга қай даражада “қийинчилик” билан сингдирилган бўлса, улардан бунинг чиқарилиши, ҳақиқатни англаш ҳам шу даражада мураккаб бўлиши табиий бир ҳолдир.

Шуни ҳам айтиш зарурки, бу университет тарихига оид масалалар катта тарихимизга ҳам дахлдор масала. Хуллас, буюк миллатпарвар ва университетимиз асосчиси Мунавварқори боши узра қайта қуюқлашган “қора булут” истиқлолнинг чароғон нури ила барҳам топди. Бунда университетнинг ўша пайтдаги илмий ишлари проректори, ҳозирги ректори, геология илмининг даргаларидан академик Т.Н.Долимовнинг илмий ҳақиқатни тўғри англаши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Миллий эҳтирос ва илмий мунозаралар босилиб, сўнгги бор Тўрабек Нўймоновичнинг кабинетида тўпланганимизда, у менинг Мунавварқори фотосуратини китобга киритиш ҳақидаги таклифимни жиддий қўллаб-қувватлади.

Мана шундай қилиб роппа-роса 77 йилдан сўнг тарихий ҳақиқат қарор топди. Мунавварқори биринчи маротаба университетнинг ташкилотчиси, биринчи ректори сифатида университет тарихидан ўз ўрнини топди. Китобда унинг нафақат исми, балки жисми (фотосурати) ҳам илк бор университетга ташкил топганидан то бугунгача раҳбарлик қилган ва қилаётган 25 та ректорнинг биринчиси бўлиб тўла акс этди¹⁶.

Бу билан албатта, мунозара тўла барҳам топмади. Аксинча, норасмий ҳолатда кучайди. “Нообъективлик”да, иккинчи томонга оғиб кетган “оғмачилик”да айблов ва танқидларнинг акс садоси аҳён-аҳёнда қулоққа чалиниб турибди.

Тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқиши онг уйғониши, илмий-ижодий тафаккур ўзгариши, олдинги ком-

¹⁶ Қ а р а н г. Тошду илм ва маърифат маскани. — Т.: “Университет”, 1995. 96—97-бетлар оралиғидаги фото суратлар.

мунистик эътиқод, ишонч ва мафкурадан воз кечиш билан боғлиқ ўта мураккаб психологик жараён. Шу сабабдан ҳам истиқлол қўлга киритилиши биланоқ бу жараёни тезлатувчи омилларнинг ишга солиниши ўз-ўзидан давр талаби ва эҳтиёжи сифатида объектив заруриятга айланди.

Бугунги кунда Президентимиз Ислом Каримов раҳнамолигида жадал олға бораётган буюк ислоҳотчилик ва янгиланиш ҳаракатимиз бунинг ёрқин мисолидир. Шу ўринда, университет ташкил толиши тарихига оид айрим мунозарага сабаб бўлиб келган масалаларнинг Ўзбекистон Президентининг махсус олий Фармонида узил-кесил ҳал қилиниб, тарихий ҳақиқатлар тўла юзага чиқарилиши ўта муҳим миллий аҳамиятга молик воқеалик бўлганлигини алоҳида таъкидлаш жоиздир.

Тарихий ҳақиқат фидойиси Ислом Каримов сўзи билан айтсак, бу “университет пештоқиға алоҳида лавҳа қилиб ёзиб қўйишга муносиб” тарихий воқеалар келажакдаги авлодларимиз учун ҳамиша тарихий ҳақиқат ва миллат тарихи софлиги учун кураш намунаси бўлиб хизмат қилишидан умидвормиз.

* * *

85 йилдирки, ушбу илм маскани — бугунги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети замонавий илм-фан даргоҳи сифатида халқимизга хизмат кўрсатиб келади. Биргина Ўзбекистон эмас, бутун Марказий Осиё минтақасининг хўжалик ва маданий ҳаётини у тайёрлаган минглаб мутахассис кадрларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Лекин шуни айтиш керакки, университетимиз гоят зиддиятли, аммо ёрқин ва фахрли ҳаёт йўлини босиб ўтди. Ва бугун истиқлолнинг 12-йилида ҳам миллатга ўзлигини англатишдек ўта буюк ва шарафли вазифани адо этиб келмоқда. Миллат ва мамлакатимизнинг тўнғич университети сифатида тарихимизда унинг ўчмас ўрни бор. У ўтган йиллар давомида 110 мингдан зиёд турли хил олий малакали мутахассис кадрлар тайёрлаб берди.

“Бизнинг университет заминида, — деб ёзади унинг ректори академик Тўрабек Долимов, — ўнлаб миллий-маданий муассасалар, фанлар академияси, олий ўқув юртли қад кўтарди. Бугун мамлакатимиздагина эмас, бутун Марказий Осиёда фаолият кўрсатиб турган барча илм-фан, таълим-тарбия, маданий-маърифий ва мат-

буот муассасаларининг сарчашмаси, муболағасиз, мана шу университет билан боғлиқ. Республикаимизда эса, замонавий илм-фан ва таълим тизимининг майдонга келишида ҳал қилувчи роль ўйнади”¹¹⁷.

ЎзМУ истиқлол йилларида янгиланиб, замонавийлашиб, халқаро майдондаги йирик университетлар қаторидан жой олди. Бугунги кунда университетда 15 факультет, 120 кафедра, 2 академик лицей, 2 илмий-текшириш институти ҳамда ўнлаб лабораториялар, илмий ва ўқув (факультет) кутубхоналари ишлаб турибди.

Унда таълимнинг 29 йўналишида бакалаврлар тайёрланади. Магистрлик ихтисосликларининг адади эса юздан ортиқдир. Уларнинг таълим-тарбияси йўлида 1000 га яқин профессор-ўқитувчилар хизмат қиладилар. Шуларнинг 35 нафаридан ортиғи академик, 300 га яқини фан доктори ва профессор, 500 дан ортиғи фан номзоди ва доцентлардир.

ЎзМУ истиқлол йилларида олган ўзининг юксак мақомига монанд тез ривожланиб, замонавийлашиб жаҳоннинг 15 та таниқли университети ва илмий марказлари билан ҳамкорлик қилмоқда. АҚШнинг Вашингтон, Кент, Калифорния, Германиянинг Геттинген, Англиянинг Эксетер, Бельгиянинг Гент, Литванинг Вильнюс, Украинанинг Киев, Россиянинг Москва, Грециянинг Афина, Австриянинг Вена университетлари шулар жумласидандир.

Компьютер ва “Интернет” хизмати университет фаолиятида муҳим аҳамият касб этмоқда. Ҳозир университетда 600 дан ортиқ замонавий компьютерлар ўқув ва илмий-тадқиқот ишлари ҳамда кутубхона, талаба ва ўқитувчиларга хизмат қилмоқда.

ЎзМУ фан-техника тараққиётига салмоқли ҳисса қўшиди ва қўшмоқда. Сўнгги беш йилда университет олимлари 100 дан ортиқ монография, 150 дан ортиқ илмий тўпламларни босмадан чиқарди. Олимларнинг 30 дан ортиқ илмий янгилик ва кашфиётлари патентлаштирилган. Улар йилига 500 минг АҚШ долларига яқин миқдорда чет эл грантлари асосида илмий излашнишлар олиб борадилар.

Хуллас, ЎзМУ дунё университетлари билан тенгма-тенг алоқада Ватанимизнинг илм-фан ва техника та-

¹¹⁷ “Маърифат” газетаси, 2003 йил 28 май.

раққиёти ҳамда замонавий кадрларга бўлган талабинг қондириш учун жуда кенг миқёсда фаолият юритмоқда.

Халқимизнинг унутилмас олими, академик Ҳабиб Абдуллаев айтганидек, бу муаззам университет туфайли Ибн Сино, Ал-Беруний, Ал-Фаробий каби буюк олимлар ёққан илм машъали қайта порлади. Дунёга машҳур олим ва адибу шоирлар тарбия топди. Истиқлолдан қувватланган бу илм-фан маскани — Ўзбекистон Миллий университети миллий ғоя ва мафкура такомилига юксак даражада ҳисса қўшишига ишончимиз комил.

УНИВЕРСИТЕТНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИГА ОИД АЙРИМ ТАРИХИЙ ҲУЖЖАТЛАР¹¹⁸

---

¹¹⁸ Барча ҳужжатларни араб ёзувидан Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти кафедраси ўқитувчиси З.Абдурашидов бугунги имлога ўгирди.

1. МУСУЛМОН ХАЛҚ ДОРИЛФУНУНИНИНГ ТАШКИЛОТ КОМИССИЯСИ ҲИСОБИ *

Русияда улуг ихтилол сўнгида сиёсий инқилоб ҳосил бўлди. Сиёсий инқилоб сўнгида социальный-ижтимоий инқилоб-да филжумла¹ ҳосил бўлди. Энди навбат илмий инқилобга келди. Аввалида бир шарр² ҳоллилар маданиятли деб оғиз суви қуриғон Оврүполиларда-да илм нуқтаи жумудиятда³ эди. Ниҳоят, сиёсий ва ижтимоий инқилоблар ҳаётни тамом томиридан сарсуб майдонга янгидан-янги масалалар чиқардилар. Аввалда ҳар нарса бўлғони каби, илм ва таълим бобинда истибод ва мутлоқият ҳукм сура эди. Сиёсий ва ижтимоий ҳокимиятни ўз қўлига олган бир синф халқ илмини-да ўзига монополия қилиб олган эди. Ниҳоят, илми-да бир синфқагина инқиорина қарши ихтилол чиқди. Илми умумийлаштиришга қарор берилди.

Бошлаб, Америкада бу тўғрида тажрибалар ясалуб, ҳамма илм ва ҳунарларни ҳам халқга-да етказиб ўқутушга ўйланиб, авом ва ишчи халқлар учун кечки курслар, мактабдан ташқари илм ва маориф таратувчи воқилалар⁴ ишланди ҳам халқ дорилфунуни исминдаги ўқув юртлари очила бошланди. Шулар ила баробар мавозин⁵ ўлароқ усули таълимда-да янги тартиблар киргизила бошланди.

Аввалги лафзи беклатув, ибора ёдлатув, муталлимнинг⁶ бошина маълумот ва “илм” тутуруб, они истеъдодсиз ва овора этиб қолдуру ўрнига чин чиндан ҳаёта яроқли, кетла⁷ инсониятга манфаатли бир аъзо этуб этиштирурга аҳамият берила бошлади. Шогирднинг энергиясини (қувватини) орттириб, мустақил иш қўрарга ўргатув, ҳар бир ўқувонини таълиқ қила бору ҳулоса назариганина эмас, балки илмий равишда ўқув олға сурила бошланди.

Бу фикр Америкадан Оврүпога ва энг сўнгра ўлароқ Русияга (Москвадаги Шанявский халқ дорилфунуни)- да келиб, кира бошлади. Русияда социальный ин-

қилоб ясалгондан сўнг, халқ дорилфунунилари Нижний Новгород, Қозон ҳам Томск шаҳарларинда очилди. Ниҳоят рус зиёлиларининг ташаббуси билан Туркистон жумҳуриятида очилурга қарор берилди.

Руслар илм ва маорифга туркистонликларнинг ниҳоят даражада муҳтож эканликларини билсалар-да, табиий, бу янги ишни ўзларидан бошлашга қарор бердилар, ҳам ўзларининг бутун маданий кучларини бир марказга йиғиб, Халқ дорилфунуни очмоқнинг чораларини киришдилар.

Ибтидоий ва олий даражалари учун программалар туздилар. Ўқитувчилар ҳозирладилар. Ҳар икки даража дорилфунун учун Петроград ҳам Масковда олий халқ дорилфунунилари ва курсларида мудир ҳам муаллим бўлиб тургон профессор А.В.Поповни мудирликка сайлаб қўйдилар.

Мудир Попов жаноблари ҳақиқатан халқ хизматчиси ва илм ошиқи бўлгонлиғидан, бу кунга қадар бу дорилфунун мактабларининг фақат рус даҳасинда очилиб, илмга энг муҳтож бўлган мусулмонларнинг четда қолувина, аларнинг ҳаракатсиз ётувларини табиий юраги қисила ҳам ўнғайсизлана эди.

Улар, Тошкентга яқинда келганлиғидан, умуман, ислом олами илан янгидангина таниша бошлагонлиқидан мусулмон зиёлилари билими, ҳатто аларнинг борлигин-да ҳаёлига келтирмай эди. Янгидан ташкил қилинган халқ маорифи шўросида ҳам Народни университет теграсинда бир-икки мусулмон зиёлиларини кўриб, мудир афанди мусулмонлар орасинда Халқ дорилфунуни фикри таратувлариға етишлик, ҳаттоки дорилфунуннинг мусулмон шўъбасини-да очарға киришилишини сўйлай бошлади.

Ишта⁸ том шу вақтда бу тарафда мусулмон зиёлиларидан бир неча зотлар ҳақиқатда вақтнинг муҳимлигини, фурсатнинг ганимат эканлигини эътиборга олиб, мусулмон халқи учун бир умумий ўқув юрти очарға кераклик ҳақинда мушовара⁹ қилар ҳам Худоға таваккал қилиб, ишга киришарға қарор берганлар.

Ва биринчи ўлароқ 9 апрелда Мунавварқори Абдурашидхонов афанди ҳовлисида йиғилиб, Мусулмон халқ дорилфунуни очмоқға саъий этар учун бир ташкилот ҳайъатини таъсис этарлар.

Муассислар фақат 9 кишидангина иборат бўлиб, бундай масъулиятли ҳам оғир хизматни, табиий, бу

* “Халқ дорилфунуни” газетасининг 1918 йил 31 май (1-сон), 15 июн (3-сон) ва 21 июл (9-сон)ларидан айнан олинди – С.Х.

кишиларгина олиб бора олмаяжақлариндин, 10 апрелда Пиёнбозор татар мактаби биносина ҳар бир организациялардан вакиллар чақирилиб, умумий бир мажлис ясала. Шул мажлисда мусулмонлар учун Халқ дорилфунуни очишнинг зарур ва лозим эканлигини асосий жиҳатдан қабул қилиб, неча ўринга мактаб очарга этишлик-да ҳал қилинди.

Ташкилот комиссиясининг қарорина биноан Тошкентда мусулмон халқлари учун (қиз, хотун ҳам эрларга) дорилфунуннинг ибтидоий шўъбасиндан 23 мактаб очилурга қарор берилди. Ҳамда комиссия тарафиндан ҳунар мактаблари, ҳам муаллимлар курслари очилуви матлуб¹⁰ эканлик-да арз этилди. Дорилфунуннинг ибтидоий шўъбаларина программа ҳозирлов учун Бурҳон Ҳабиб, Мухтор Бақр, Мурод Хўжа ҳам Исо Тўхтабоев афандилар сайландилар. Шул мажлисда халқ учун қироатхона, ҳам кутубхона очув-да матлуб кўрилди.

Мусулмон халқ дорилфунуни мактабларини бошлаб очув юборув учун сметасини келажак умумий мажлисда ҳозирлаб, топширмоқ шарт билан умумий халқ дорилфунуни хазинасидан 25 минг сўм ақча сўрарга қарор берилди. Ушбу ташкилот комиссиясининг ишлари, ҳам мақсад ва масалалари тўғрисида дорилфунун шўросина бориб комиссия исминдан доклад ясарга Содиқ Абдусатторов билан Исо Тўхтабоев афандилар сайландилар.

13 апрелда бўлган 2-мажлисда ушбу қарор берилди: 1) Программа ҳозирланмагани сабабли янгидан Бурҳон Ҳабиб, Мурод Хўжа ва Мухтор Бақир афандилар программа комиссияси ўлароқ сайландилар. 2) Ҳар бир мусулмон жамиятларидан бирдан учга қадар вакил қабул этарга ва ҳам комиссияга илҳақ¹¹ тарийқинча тилаганча маълумотли кишилар чақирарга хабар берилди. 3) Дорилфунун шўросина вакил қилинуб, Содиқ Абдусатторов ва Исо Тўхтабоев афандилар сайландилар. 4) Болалар боғчаси очув ҳақиндаги масалани ҳал қилувни программа комиссиясина топширилди. Ва яна бундан ҳориж ўлароқ комиссияга русча ҳам мусулмонча иш юритиб турув учун икки саркотиб таъин қилув масаласи кўзғатилиб, мажлис бир оғиздан мусулмончага саркотибликга Мухтор Бақир афандини, русчага Исо Тўхтабоев афандини сайлади. Комиссия канцелярияси учун даркор бўлган асбобларни олув масаласи музокара қилинуб, бу хусусда лозим бўлган пул-

ни ҳозирча 2 минг сўм бўлса-да, олиб турурга қарор берилди. Мажлиснинг охирида мусулмон жамиятларидан сайланиб келган 8 вакилдан 6 си ҳақли аъзо ва 3 илҳақ тарийқинча қабул этилиб, халқ мактабларини(нг) қай жойларда очув масаласини текширув учун бир комиссия сайланди.

3-мажлис 16 апрелда Содиқ Абдусатторов афанди тахти раёсатинда¹² очилди. Биринчи ўлароқ, умумий халқ дорилфунуни тарафиндан сайланган комиссиянинг Тошкентда мусулмон дорулмуаллимини очув ҳақиндаги лойиҳаси тингланиб, музокара сўнгида келаси мажлисда бир ходим чиқарарга қарор берилди. 2) Жой комиссияси маърузаси бўйича эски шаҳарнинг 9 ўрнида эрлар учун, 5 ўринда қизлар мактаби очарга мумкинлик маълум бўлди ва жойлари таъин этилди. Яна эски шаҳарда бир қизлар мактаби очув этиш кўрилиб, ...* Беги маҳалласида халқ мактабини қизлар мактаби қилиб очувга қарор берилди.

Янгидан очилатурғон мактабларнинг ҳифзи сихҳат ва бошқа жиҳатлари мувофиқ бўлуви ва шарт этилиб, муаллифлар ҳайъати тарафиндан очилмасидан аввал тафтиш этилуви қарор берилди. 3) Масала янги лойиҳа бўйича программанинг баъзи ўринларини ўзгартирув лозим бўлгонликдан, программани янгидан тартиб этув аввалги комиссияга топширилди. 4) Ўқувчилар ва ўқитувчилар фикристи¹³ тузувни Эски шаҳарда Муаллим жамияти идорасина ва Янги шаҳарда татар мактаблари муаллимлари ҳайъатина топширилди.

4-мажлис 19 апрелда Абдусамиъ қори Зиёбоев афанди тахти раёсатинда очилди ва ушбу қарорлар берилди. 1) Мухталиф¹⁴ ташкилотлардан сайланиб, ваколатнома ила келган кишиларни комиссияга аъзо этув қабул этилдилар. 2) Программа комиссиясининг дорилфунуннинг ибтидоий¹⁵ шўъбасининг 2 гуруҳи учун ҳозирланган программаси тинглануб, янгидан бир қараб чиқарга 3 кишидан иборат бир комиссияга топширилди. 3) Комиссиялар сайлов масаласи келаси мажлисга таъхир¹⁶ қилинди. 4) Микушин тарафиндан тақдим этилган дорулмуаллимин лойиҳасини мажлис тинглаб, дорулмуаллимин очув масаласи асос этилиб, қабул этилди. Ва шул очилажақ дорилмуаллиминга программа ҳозирларга ва ибтидоий халқ дорилфунунининг 3-гуруҳи учун

* Асл матнда ўқшнинг иложи бўлмади.

айримча программа ясов тейиш бўлиб, бўлмовини ҳал этувга еди (етти) эр аъзо ила 2 хоним аъзодан мураккаб комиссия сайланди. 5) Дарсликлар ва асбоблар таъйин этувни келажакда сайланажак маъориф комиссиясина топширар учун ҳозирча таъхир этилди. Ўқувчи ва ўқитувчилар ҳозирча ҳадли жуда оз ёзилгони маълум бўлув сабабли, бундан сўнг ўқувчи ҳам ўқитувчилар қайд этиб турар учун махсус кишилар ва вақтлар таъйин қилинуб, ушбу тўғринда газеталарда эълон қилинурга қарор берилди.

5-мажлис 19 апрелда Мурод Хўжа тахти раёсатинда очилди ва ушбу қарорлар берилди: 1) Ташкилотлардан келган кишилар ваколатномасиз бўлуви сабабли қабул этилмади. Мажлисга рус учителлари жамиятидан комиссияга 1—3 га қадар вакил қабул этувга қарор берилди. 2) Бурҳон Ҳабиб афанди тақлифина биноан дорилмуаллимин очув ила курс очув хусусинда иштибоҳ¹⁷ масаласи музокара қилиниб, доимий суратда дорилмуаллимин очувга қарор берилди. Ҳам шул ишни башқарув ва программа ҳозирлов ва ибтидоий дорилфунун программаси тадқиқ иши учун Мунавварқори, Мурод Хўжа ҳам Бурҳон Ҳабиб афандилардан иборат бир комиссия сайланди. 3) Жой комиссиясининг ҳозирги ҳадли вазифасинда ўлгандан-да ҳадлироқ суратда ишга киришуви матлуб кўрилди. 4) Комиссия сайловини ҳозирча кечиктириб, комиссиянинг аъзоларини ортдирув чораларина киришурга қарор берилди ва ҳам ташкилот комиссиясини расмийлаштирув учун таъйинли ўрина мурожаат этарга ҳам ҳукумат аъзоларидан тасдиқ қилдирувга Исо Тўхтабоев ҳам Илёс Яхин афандилар таъйин қилинди. 5) Халқ мактабларини 10 майдан кечикдирмайинча очув бошларга қарор берилди. 6) Ўқувчи, ўқитувчилар ҳозиргача 25 қадар ёзилгонликдан, халқни бу хусусда огоҳлантирмоқ учун бир хитобнома тарқатмоқ ва маҳаллий газеталарда дорилфунун ҳақинда бир неча мақола ва хитобалар ёзарга тейиш кўрилиб, қарор берилди. Ушбу иш 4 кишилик бир комиссияга топширилди. Ўқувчиларни қабул қилиб, дафтарга ёзиб турмоқни халқ мактабларининг ҳаммасинда бирор киши таъйин қилинди. 7) Программа комиссиясининг доклади тингланиб, янгидаги бир мартаба қараб ислоҳ этув ва шул программадаги русча, арабча, форсийча тиллар ҳақинда музокара этув ва агар маъқул топилса, немисча тилни-да киргазурга их-

тиёр берилуб, Дорилмуаллимин программа комиссиясина топширилди. Хотун қизлар учун қўл ҳунарлари курслари очув тўғрисида билмузокара бир лойиҳа ҳозирларга ҳам ихтиёр берилди. Навбатдан хориж ўла-роқ сипориш қилинган муҳр ва штампелларни олув учун комиссариатдан расмий рухсатнома олувни Исо Тўхтабоев афандига топширди. Яна комиссиянинг дохилий¹⁸ тузилишини тартибга солмоқ учун бир дастур, таълимот ясов ва шунда комиссия ҳайъат мажмуасининг вазифалари таъйин этилурга ва ҳам аларга вази-фалари нисбатинда маош берилув лозим бўлишини мажлис ижро этар, деб қарор берилди. Мазкур таъли-мотни ишламоқга Исо Тўхтабоев, Илёс Яхин ҳам Бур-ҳон Ҳабиб афандилардан иборат бир комиссия сай-ланди.

6-мажлис. 26 апрелда Содиқ Абдусатторов афанди тахти раёсатинда очилди ва ушбу масалалар қаралди: 1) Шоир ва муҳаррирлар жамияти, тунукачилар жа-мияти, эски шаҳар...* жамияти тарафиндан ваколатли кишилар комиссияга аъзо этилиб, ва лекин Турон жа-мияти тарафиндан келган вакилни қабул этмай, ул Турон жамиятининг расмий бир жамият бўлиб - бўлмо-вини тафтиш этар учун 3 кишидан иборат бир комис-сия сайланди. 2) Ўқувчи ҳам ўқитувчиларни ёзиб тур-моқ учун комиссиянинг янги жойинда доимий суратда бир киши турдурмоққа қарор берилди. 3) Хитобнома комиссияси бу кунларда матбаа ишлари ҳўб оғирлаш-гани учун хитобнома нашр этмакка етиша олмаган-ликларини арз қилдилар. 4) Жой комиссиясининг док-лади тингланиб, мажлис халқ мактаблари очилурга қарор берилган жойларни ҳифзи сихҳат¹⁹ нуқтаи наза-ридан мувофиқ кўриб, мазкур жойларда мактабларни очмоққа қарор берди. 5) Программа тутиммаси²⁰ тинг-ланиб, қабул этилди. 6) Эски шаҳардаги шўро билан танишмоқ учун таъйин қилинган вакилларга шўрода сўз берилмаганлик ва шул сабабдан шўро ила таниш-моқ мумкин бўлмаганлигини маълум қилди. 7) Дохи-лий ташкилот таълимотини қиладургон комиссиянинг докладини қараганда, комиссиянинг дохилий ишлари-ни юргизиб турар учун бир раис, икки муовин, бир бошқарувчи ҳам шул киши русча котиблик вазифаси-ни ўтар, бир хазинадор, бир саркотиб ҳам бир ходим-

* Асл матнда ўқшнинг иложи бўлмади.

дан иборат ҳайъат бўлурга қарор этилган штатнинг аъзолари ҳаммасида ужратли²¹ бўлурга тейиш бўлган.

Мажлис шул дастурни тасдиқ этиб, ҳозирдан комиссияга бошқарувчилик ва русча саркотиблик вазифасини олиб бормоқ учун Иса Тўхтабоев афанди сайланиб, анга маош 450 сўм берувга қарор берилди. Ходим олувни дастур комиссияси ила бошқарувчига топшириб, ходимга 200—300 сўмга қадар бермоққа қарор берилди. 8) Ташкилот комиссияси учун жой масаласи мунозара этилиб, Викула Морозовнинг эски шаҳардаги жойини сўрарга Исо Тўхтабоев афанди ила Абдусамий Қори афанди мажлис тарафиндан вакил ўлароқ таъйин қилинди.

7-мажлис 2- майда ташкилот комиссиясининг умумий мажлиси Содиқ Абдусатторов афанди раёсатинда очилди. Отида²² мазкур қарорлар берилди: 1) Ваколатнома ила ташкилотлардан келган беш киши қабул қилинди. 2) Хитобнома тарқатмоқ янгидан ташкил қилинадургон идора ҳайъатига топширилди. 3) Эски шаҳардаги шўрога қатнашмоқ масаласини ҳал қилмоқни идора ҳайъатига топширилди. Вақт кеч бўлгани учун идора ҳайъати сайловни 3 майдаги мажлисга қолдириб, бу кун таътил этилди. 3 майда Содиқ Абдусатторов афанди тахти раёсатинда яна мажлис очилди ва ушбу қарорлар бўлди. 4) Комиссияга раисликка 20 товуш билан Мунаввар Қори афанди Абдурашидхон ўғли, 1 муовинликка 21 товуш билан Исо афанди Тўхтабоев, иккинчи муовинликка 18 товуш билан Бурҳон афанди, саркотибликка 15 товуш билан Мухтор Бакир афанди, хазинадорликка 16 товуш билан Абдусамий Қори афанди Зиёбоев афандилар сайландилар. Биринчи муовин русча саркотиблик вазифасини-да илтизом²³ қилди. Ушбу президиум аъзоларина вазифа масаласи музокара қилиниб, мазкур афандиларнинг ҳар қайусининг 9 апрелдан, яъни комиссиянинг таъсисий кунидан бери доимий суратда ишлаб келувлари эътиборга олинди, аларнинг вазифалари 20 апрелдан ҳисоб қилиниб, берилурга қарор қилинди. 5) Ташкилот комиссияси идорага Викула Морозовнинг Эски шаҳардаги жойи Маъориф комиссаридан рухсатнома олгани учун жойга кўчмоққа қарор берилди. 6) Халқ дорилфунуни биринчи ва иккинчи гуруҳлари учун ҳозирланган программа ва Дорулмуаллимин тутиммаси ўқилуб ва мазкур тутима программага идҳол қилинуб, тасдиқ этил-

ди. Мазкур гуруҳлар учун тиллар биринчи она тили, иккинчи рус тили ўқилув мажбурий бўлиб, комиссия тарафиндан ажнабий тиллардан, агар хоҳловчилар бўлган тақдирда немисча, англизча, французча, арабча, форсийча тиллар ўқитмоқ маъқул кўрилди ва шу тиллардан немисча ўқитмоқ олда тутилиб бошқа ажнабий тиллардан бирорисини ўқувини тиловчилар 20 киши бўлса, алар учун айримча бир синф очилиб, махсус муаллим таъйин қилинади ва бу программани ўқиб кўрганда ҳар ким ўзининг танқид ва мулоҳазасини баён этмоққа ихтиёрлидур. Шундоғ фикр ва мулоҳазасини комиссия идорасина бермоқлари илтимос қилинур. 7) Турон жамияти таҳқиқ²⁴ қилинуб, Турон саноий нафисия жамияти тарафиндан келган 2 вакил қабул қилинди. 8) Мактаблар очмоқ учун идора ҳайъати ёнига 4 аъзодан иборат кўшма бир комиссия сайланди. 9) Ташкилий комиссиясини расмийлаштирмоқ тўғрисида маъориф комиссарига ва ҳам рус халқ дорилфунуни шўросининг Муслмон халқ дорилфунуни комиссиясини расмий бир ташкилот ҳисоб қилиниб, муурожаат қилишувлари ва ҳам комиссияга инобат қилиб, аванс ақча бериб туришлари, комиссиянинг ҳукумат тарафидан тасдиқ қилинганлигига аломат бўлганлигидан, бу хусусда бошқача расмиятга эҳтиёж қолмаганлик маълум бўлиб, шунга мажлис кофий²⁵ деб қарор берилди. 10) Навбатдан хориж ўлароқ, ақча масаласи музокара қилиниб, бу кунга қадар ташкилот комиссияси харажатларига 5 минг сўм олинди, яна яқинда очилажақ мактабларни ва бошқа даркор бўлган нарсалар учун яна 20 минг сўм олмоққа Исо Тўхтабоев афандига ваколат берилди.

Идора ҳайъатига иш юргузмоқ учун дастуруламал қилмоқни мажлис Мунавварқори Абдурашидхон ўғли афандига топширди. Яна идора ҳайъатина бу хусусинда.... учун .....* афанди таклифи бўйича Дорулмуаллиминни пансионли²⁶ қилиб очув маъқул кўрилиб, бул хусусда мувофиқ жойлар топувга 3 кишиндан иборат бир комиссия сайланди.

Қиз-хотинлар учун ҳунар курслари очув ҳақинда муслималар Нашри маориф жамияти тарафиндан келган ариза эътиборга олинди ва ҳам бу хусуси идора ҳайъатина топширилди.

* Асл матнда ўқишнинг иложи бўлмади.

8-мажлиси 6 майда Исо Тўхтабоев тахти раёсатинда очилди. Бу мажлисда Умумий Халқ дорилфунуни шўросининг раиси ҳам дорилфунуннинг мудирин Александр Александрович Брич, Глеб Никонорович Черданцев афандилар ҳозир бўлдилар.

Попов жанобларининг доклади қисқа мазмуни бундан иборат: халқ дорилфунунининг мақсадлари мактаб ва мадраса масаласинда тамомила янги йўл ва янги тартиб киргизув бўлажақдир. Муслмонлар учун муршид²⁷ ва муаллимлар ҳозирлайдиган бир дорилмуаллимин очилмоқи керакдир. Халқ дорилфунунининг рус ва муслмон шўъбалари қўл қўлга ушлашиб ва бир бирига ёрдам ва муованатда²⁸ бўлсалар керак ва ҳам бундан кейин дорилфунунни икки деб эмас, балки иккиси ҳам бир мақсадга хизмат қилгани учун бир дорилфунун деб атамоқ керакдир. Яна Муслмон халқ дорилфунуни учун муслмонча бир газета нашр этув ва ул газета мумкин бўлган даражада рус халқ дорилфунуни газетаси ила бирга боруви тейишлидур, деб сўзини тамом қилди.

1) Ваколатнома билан ташкилотлардан келган вакиллар комиссия аъзоллигига қабул қилинди. 2) Бурҳон Ҳабиб афанди тарафиндан идора ишлари ва Дорулмуаллимин хусусинда берилган доклади тингланиб, ректор Попов афандининг таклифи бўйича шул тариха изоҳ берурга қарор берилди: Дорулмуаллимин ягона бир курс бўлмоғи олда тутилмоғи лозим кўрилди, ҳам Дорулмуаллимин учун программа ҳозирлаганда доимий қилиб ҳозирлаб, бир жиҳатдан доимий Дорулмуаллимин давом эттирмак, иккинчи жиҳатдан аҳвол ва замонни мулоҳаза қилиб, 4 ойлик курс очув чораларига киришмак лозим кўрилди. Дорулмуаллимин комиссиясининг лойиҳаси бўйича, 5 йиллик Дорулмуаллимин очилмоқ ва ҳам программани шунга мувофиқ қилиб ҳозирламоқ иши шул аввалги комиссияга топширилди. 3) Халқ дорилфунуни мактабларини очув муносабати-ла, расми кушод²⁹ мажлиси ясамоққа қарор берилди ва расми кушод мажлисини тантанали суратда очув ва анга умум дорилфунун ишлари бошида турган зотларни ва ҳукумат кишиларини даъват қилмоқ ишига бир президиум сайланди. Ушбу ҳақда газеталар воситаси ила эълон ҳам қилинди. 4,5,6 масалаларни қарамоқни мажлис келажак ижтимоъига³⁰ қолдирди. 7) Дорилфунун идорасига муаллимлардан вакил кир-

гизувни олмоқ тарихинда бўлув шартин ила идора ҳайъатига қолдирилди.

Навбатдан хориж ўлароқ Халқ дорилфунуни мудирин Поповнинг таклифи бўйича Умумий Халқ дорилфунуни матбаасида Халқ дорилфунунининг муслмон шўъбаси учун махсус бир муслмонча газета чиқармоқ лозим кўрилиб, бунинг учун ҳайъати таҳририяти сайловни идора ҳайъатига топширилди. Яна янги шаҳарда дорилфунун театри, Халқ дорилфунуни олий шўъбаси ва Халқ дорилфунуни саноат ва техника шўъбаси расми кушодларига бориб, Муслмон халқ дорилфунуни номидан аларни табрик ва нутқлар сўйламоққа вакиллар сайландилар. Навбатдан хориж ўлароқ Дорилмуаллимин учун конюшннинг жойини ва анга пансион учун Беклар Беги мадрасасини муваққат суратда олурга, ушбу ишларга Аҳмад Вали Еникеев, Мажид Қодирий ва Мунаввар Қори ҳам Исо Тўхтабоев афандилар таъйин қилинди.

1918 санада 8 майда ташкилот комиссиясининг 9-умумий мажлиси Мунаввар Қори афанди тахти раёсатинда воқе бўлди ва ушбу қарорлар берилди: 1) Ташкилотлардан мандат бирла келган 5 киши комиссия аъзоллигига қабул қилинди. 2) 8 майда бўладурган дорилфунун мажлисига Владимир Сибиряков таклиф этилди. 3) Комиссия тарихини ёзиб, газеталарда босдирмоқ, ҳайъати таҳририяга топширилди. 4) Китоблар йиғмоқ ҳам программа босдирув ишини ҳал қилув идора аъзоларига топширилди. 5) Муаллимларга программани ўқиб, англатормоққа ҳам умуман ушбу программа хусусинда маълумот бермоққа Бурҳон Ҳабиб афанди таъйин қилинди. 6) Муаллимларга маошлик масаласи дорилфунун очилгунча таъхир қилинди. Муаллимларни(нг) лаёқатини таъйин қилмоқ учун бир имтиҳон комиссияси сайланмоққа қарор берилди. Мазкур комиссия 4 аъзодан мураккаб бўлиб, иккиси ташкилот комиссияси аъзоларидан, иккиси муаллимлар орасиндан сайланурга қарор берилиб, президиум тарафидан Мунаввар Қори ҳам Бурҳон Ҳабиб афандилар таъйин қилинди. Яна бу комиссияга ҳар фанда лозим кўрилган мутахассисларни илҳақ этмакка ҳақ берилди. 7) Дорилмуаллимин учун ...* Беклар Беги мадрасасини забт қилмоққа қарор берилуб, ушбу ишларни вужудга

* Асл матнда ўқишнинг иложи бўлмади.

чиқармоққа Исо Тўхтабоев ҳам Аҳмад Вали Янакеев афандилар таъйин қилинди. 8) Эски шаҳар почта шўъбаси комиссари Викула Морозовнинг жойини почта хонага сўраганидан, бу масала узун музокара натижасида “берилмас”, деб қарор берилди.

Идора ҳайъати тарафидан арз этилган лойиҳага қараб, дарслик, ўқув асбоблари ва умум мактабларнинг эҳтиёжларини етиштириб турмоқ учун Саодат хоним Еникеева, Иброҳим Исмоил, Мажид ал Қодирий, Шокиржон Раҳимий, Аҳмад Вали Еникеев афандилардан иборат бир комиссияга топширилди. Расман русча саркотиблик вазифаси Аҳмад Вали Еникеев афандига берилиб, ҳамда анга дарсликлар тайёрловчи комиссияда ишламоқ шартли ила 4-майдан эътиборан, ҳар ойга 600 сўм маош бермоққа қарор қилинди. Илҳақий аъзолардан ҳам 4 кишига 4-майдан эътиборан, 500 сўмдан маош берилмоққа қарор берилди. Муаллимлардан Эски шаҳар учун Муршида хоним Исмоилова таъйин қилинди. Инос (Аёллар — А.З.) мактабларини йўлга солмоқ, ҳам муаллимлар орасида бир ташкилот ясаб, ушбу ишни йўлга қўймоқ учун Муршида хоним Исмоилова таъйин қилинди. Хунар мактаблари учун керак бўлган асбобларни олув учун Иброҳим Исмоил афандига...* сўм бермоққа қарор берилди. Дорилфунун идорасига ходим муваққат олиниб, ойлик 250 сўм таъйин қилинди.

2. ДОРИЛФУНУН РАСМИ КУШОДИ**

1918 йил 12 майда расми кушод мажлиси бўлиб, мажлисни Мунаввар Қори афанди қисқача нутқ билан очди. Мунаввар Қори афанди нутқида халқнинг илмга кўп зиёда мухтожлигини ҳам камбағал ва ерли халқнинг қонларини тўкиб олган хурриятдан сўнг, туркистонликларга ҳам ўқимоққа имкон топилганига ва ишчи халқнинг, умуман, бир неча монеларни бузиб, ҳокимиятни ўз қўлларига олишини баён қилиб, бу дорилфунунни алаҳхусус ишчилар учун очилганини сўйлади. Ҳам хуррият шаҳидларина аввал, Фарбийлар усулинча оёқ устина турилиб, ҳурмат кўрсатмоқни таклиф қил-

ди. Бу вақтда аскарый мусиқа марш чалинди. Сўнгра, мусулмон хуррият шаҳидлари учун ислом одатина мунофиқ ўлароқ, Самий Қори афанди тарафидан Каломи Шарифдан бир оз ўқилиб, бағишланди. Бундан сўнг Мунаввар Қори афанди расми кушод мажлисига раисликка Халқ дорилфунуни мудирини Попов афандини даъват қилди ва мажлис бир оғиздан Попов жанобдан илтимос қилиб, Попов раис сайланди. Ҳам анга муовин ва саркотиб таъйин қилинди. Попов афанди оёқ устинда туриб, Мусулмон халқ дорилфунуни расми кушод мажлисини тантанали суратда очиб, уни(нг) табригини йиғилганлар олқишладилар ҳам аскарый мусиқа тарафидан марсельеза чалинди. Биринчи ўлароқ, Маориф комиссари Успенский нутқ ирод этди. Нутқнинг хулосаси шундан иборат:

Мусулмонлар, кичик қардошлар!

Биз сизнинг улуғ биродарларингиз бўлганимиздан, сизларни моддий ҳам маънавий жиҳатдан таъмин қилмоққа мажбурмиз. Биз маданиятда сиздан илгарироқ бўлганимиз учун ўзимизни улуғ биродар, деб тасмия этамиз. Буни, албатта, айбга олмасиз. Энди улуғ биродарларингизни(нг) биринчи вазифаси, олинган хурриятни сақловдир. Биз, рус ихтилолчи демократлар хурриятнинг нисбаҳларини ўзимиз ҳам сизлар учун таъмин қилмоққа ҳаракат қиламиз. Бизлар аввалдан бери мусулмонларга ишонар эдик ва ишонганимиз ҳам тўғри чиқди. Халқ бизни таниди, ижобат қилди. Эндиликда сизга хизмат қилмоққа мажбурмиз. Мана ҳозир сизга ўзимизда бўлган илм ила келдик ҳам хизмат қилмоқчи бўламиз. Энди сизни шул илмни олмоқлигингиз қолди. Бизларни келажакдаги ҳаётимиз фақат курашдан иборат бўлажақдир. Дунёда фақат кураш билан яшамок мумкиндир. Лекин илмсиз ҳеч кураш қилмоқ мумкин эмасдир. Бизлар ўзимизда бор нарсани олиб келдик. Сизлар учун дорилфунун очмоққа бел боғладик.

Шиддатли олқиш бўлди ва марш чалинди
Туркистон халқ комиссарлари раиси нутқи.
Мусулмон биродарлар!

Сизни халқ комиссарлари сифати ила ушбу илм юрти очилганидан табрик қиламан. Умуман, бизни ишчи ва меҳнаткаш халқларимиз илмсизликдан ниҳоятда эзилган эдилар. Ишчи ва заҳматкашлар ўз душманлари бирла курашиб, охирида хуррият ва озодликка эришдилар. Хурриятга қарши бўлган занжирларни

* Асл матнда ўқишнинг иложи бўлмади.

** “Халқ дорилфунуни” газетасининг 1918 йил 21 июл (924) сонидан айнан олинди — А.З.

уздилар. Энди биз ишчи ва захматкашлар синфига ўзлари фидокорчилик билан топқон ҳақ-ҳуқуқларимизни берарга ва аларни ўқурга тейишлимиз. Биз тантанали суратда очилатурғон Халқ дорилфунуни билан ўз фикр ва ҳаёлларимизда олға кетарга ўйлаймиз. Биз ёруғ кунларга борарга ошиқамиз. Мана қарангиз, ёнларингизда захматкаш ишчилар ўтиралар. Буларни оқартмоқ керак. Илми, албатта, уларга тарқатмоқ керак. Булар ҳам курашувчилар, чин хурриятчилар, буларни ҳеч бир вақтда хотирадан чиқармаслик керак. Темирни қизиган ҳолатинда эгиб қолингиз, деб, тамом қилди. Оёққа туриб, шиддатли қарсақлар.

Халқ ижроия комитети раиси Тоболин:

Мусулмон ибдошлар!³¹ Турли миллат, турли синф, турли дин ва турли ҳолдаги бўлган бани башар жамияти! Бунда келган кишилар албатта, илм йўлинда, илм олмоқ учун, илм мақсади билан йиғилганлар. Русияда ихтилол давом этиб тура. Бу онларда биринчи ролни ишчи, захматкаш халқ ўйнади. Демократиянинг ушбу ихтилол соясинда хуррият ва текизликка эришув зоҳир бўлди. Лекин, бу ихтилолни(нг) боришини таъқиб қилиб турган киши кўрадулки, бунда икки давр бордир: 1) Ҳароб қилувчилик; 2) Обод қилувчилик. Табиий, ҳозиргача демократия ҳароб қилиб келди. Чунки, ижтимоий инқилоб фақат, аввал маротаба харобламоқ ила мумкиндир. Лекин ҳароб қилмоқ қўлидан келган кишиларнинг обод қилмоқ-да қўлидан келади. Энди бундан сўнграки, даврда пролетариат обод қилажак. Келажакдаги тартиб ва интизомни фақат пролетариатгина ишларга мумкиндир. Пролетариат ўз кучи, ўз фидокорлиги ила Туркистон мухторияти эълон қилди. Мухториятнинг биринчи саҳифасига пролетариатнинг хизмати, ижтиҳоди ёзилмоғи керак. Ҳозирда Туркистон ишчи ва захматкашларини(нг) ҳукумати мустақиласидир. Бундан сўнгра, Туркистон мухторияти ҳукумати хорижий мамлакатлар ила ажнабий мамлакатлар усунинча муомала қилмоғи керакдир. Захматкашлар фақат Туркистон учунгина эмас, балки бутун дунё ишчилари билан англашурга, онлар билан бирлашиб иш қилурга тейишлидур. Бундан сўнгра, Шарқ ила Ғарб орасида девор қолмаслиги керак. Бунинг учун илм керак. Мана шул илмнинг биринчи тоши ушбу бинода солинадир. Билингиз, ушбу бинодангина мусулмон ишчи халқларига янги ҳаётга чиқмоғи мумкиндир.

* ТОШКЕНТДА ДОРИЛМУАЛЛИМИН РАСМИ КУШОДИ*

айда эски семинария биносида Иусулмон доллиминини(нг) расми кушод мажлиси ясалди. сда раислик вазифасини машҳур кишиларимиз у Бакр Диваев идора этдилар.

инчи Мунаввар Қори афанди сўз бошлаб, Тош- Мусулмон дорилмуаллимини очилганидан, бу л, жумлани табрик қилиб, эски ҳукуматнинг му- лари ағфоли, мусулмонлари эзмак қасди ила бу семинария биносида мусулмонларнинг До- аллимин очув ва мунга замоннинг мусоада қил- ин шодлик изҳор қилди.

кинчи, Абу Бакр Диваев афанди — мусулмон- камол сарбастлик ила маориф йўлинда чоли- шувларини бик хурсандлик ила қарши олиб, бақия бир замонда дигар мутамаддун³² миллатлар каби масъ- уд ва маърифат билмоқларини орзу қилгонлиги ва шун- доғ маъориф аҳдларини бирлашиб, доимий суратда ушбу хизматда давом қилувларин орзу этдигини сўйла- ди.

Учинчи, Абдусамиъ қори афанди — бундан 10—12 йил аввал Туркистонда янги усулда дарс берадурғон ҳеч бир муаллим бўлмай туриб, Шимолий турк қар- дошларимизнинг ҳиммат ва ғайратлари-ла бу кунда мундоғ мунтазам мактабларга ноил бўлганимиздан, бу хусусда бизларга муаллим бўлган шимолий қардошла- римизга туркистонлилар номидан битташаккур. Шун- дан кейин ҳам бизларга қўлларини узатувларини рижо этди. Кунимиздаги маъориф аҳдларининг аввалча гўзал бир таҳсил кўрмасдан, маҳзар (соф) миллатпарвар- ликларидан шундоғ оғир хизматларни устиларига ол- ганликлари учун аларни ушбу фидокорликлари тўғри- сидан табрик ва баъдомуз³³ ҳам шундоғ фидокорона ҳаракатда бўлмоқларини рижо этди. Машҳур жамоат ходимларимиздан Мунавварқори афандини даҳи ҳозир- гача хорижқуллода қабилда қилган хизматларидан та- брик этди.

Тўртинчи, муаллим Камол Шамс афанди — жум- лани мундоғ илм ва маъориф йўлига кирганликлари учун ва халқ дорилфунуни мудирини мухтарам Попов

* “Халқ дорилфунуни” газетасининг 1918 йил 7 июн (2-сон)идан айнан олинди — А.З.

жанобларини мусулмон маорифига қилган ёрдамлар тўғрисида табрик қилди. Дунёда чолишган миллатларни қандоғ суъуд ва бахтиёр бўлганликларини маъориф маданият йўлида чолишмаган миллатлар бошқа миллатларга қул, банда бўлганликларини ва уш тўғридин мумкин ҳеч гафлат қилмасдан турк болаларининг чолишувларини таманно³⁴ қилиб ва бу хусусдаги ташаббусларини чин кўнгилдан олқишламоқ лузу минни баёни ила сўзини тамом қилди.

Бешинчи, муаллим Исмоил Ҳаққий афанди — миллатларни ҳаёти мактаблар иладир дастурини зикр қилиб, бу хусусда Русия ва соир³⁵ Оврупода ҳар би шаҳар, қасаба ва қишлоқларда олий, ўрта ва ибтидоий мактаб борлигини ва бизни Туркистонда бўлса, ҳеч мактаб бўлмаганлиги, гарчи ҳозирда Туркистонда дорилфунун ва Дорул-муаллимин очилмоқда бўлса ҳам, ҳукм аксариятга қарши қилинғони учун ҳеч нарса йўқ, деб айтмоққа мажбур бўлганлигини сўйлади. Бу кунда Туркистон оз миқордаги мактабларни ҳам ғайри мунтазам бўлган турк миллатига ҳақиқий фойда бера олмас. Биноан алайҳи иншооллоҳ, мундан сўнгра асримизга мувофиқ мошин даражасинда интизоми том ила маорифга юрилуб, чолишилур ва яраларимизни бойлайдирган, дардларимизга даво берадирган мактаблар кушод қилинур, деб ва бу дорулмуаллиминни кушоди га чолишган бутун маориф аҳлларининг мундан кейин ҳам бу йўлда ҳақиқий суратда ишламакларини таманно қилиб ҳозирунни табрик қилди.

Олтинчи, Мунаввар Қори афанди — муаллимларни мундоғ даражада бир одамликларини билмак учун, аларга таҳмил³⁶ қилинган вазифани лойиқи даражада тадқиқ ва таҳқиқ лозим бўлганлигини ва асримизда эса инсонларни муҳофазайи ҳаёти илм ила қоим бўлгани учун милали соир (бошқа миллатлар — А.З.) тарафиндан доим бир назари таҳқир ила кўрилган Туркистон миллатини қутултирадирган ва қутулганларни тайёрлайдиган ёлғиз муаллим бўлганлигидан, муаллимларнинг Туркистондаги жаҳолатни йиқиб, миллатни бу разолатдан, бу сафолатдан қутқармоқларини таманно ила бу кунда ҳукуматларни бир бирлари ила бўлган мужодалалари, муҳорабалари ҳам миллатни дигар³⁷ бир миллатга душманлигидан эмас, балки жаҳд бирла илм ўқуси (ўқиши) бўлмаганлигини зикр қилиб, бутсун жаҳолат, яшасун илм ва маърифат, деб сўзини тамом қилди.

Еттинчи, Халқ дорилфунуни мудир Попов афанди мусулмон тилини билмаганлигидан мусулмонларни кириб бирга ишлаёлмаганидан мутаассиф бўлганлигини зикр қилди. Ушбу сўғушнинг ибтидосида Русиянинг эски идоранинг давоми ғайри мумкин кўринганлиги маориф йўлига хизмат қилмоқ амали ила Петербургда мактаби ҳуқуққа ва дорилфунунга кириб 1 йил чолишганини зикр қилди. Аввалларда, яъни азмони қадимада бир миллат дигар миллатни силоҳ кучи ила эзар эди. Билохира ҳазрат Исо (с.а.) дан сўнгра, силоҳ ила эмас, балки илм бирла эзилганлигини ва ҳозирда бўлса социалистлик қондаси ила маорифга чолишилса, истиқболда миллатларни бир биродар бўлувларини зикр қилиб, иншооллоҳ яқинда вақтим мусолада қилса ўзим билзот мусулмонча тил таҳсил қилиб, баъда энг зиёда муҳтожи маъориф бўлган мусулмонларга хизмат қилурман, деб сўзини тамомлади.

Саккизинчи, Иброҳим Исмоил афанди — муаллим орқадослар, хитоби ила сўз бошлади ва бурада муаллим, шогирд ва маориф хусусинда кўп айтилганини зикр қилиб, бизда ўқув ва ўқитув тўғрисида 35 йилча қилган хизматлари учун ва ҳозирда ўзи дунёда мавжуд бўлмай, марҳум бўлгани учун машҳур Исмоил афанди Гаспринский руҳина ҳурматан ҳар кишининг ўрнидан бир мартаба турмоғини таклиф қилди. Билохири, овруполикларни ҳозиргача исломиятни монёи тараққий, деб айтувлари махзан³⁸ билмаганларидан бўлган ва мунга ҳам тарихдаги Андалузи Арабистон ва турк маданиятлари шоҳид бўлганлигини ва осиеликларни ҳозиргача баъзи жойларда қилган ҳаракатлари ҳам яқинда бик зиёда тараққий қилувларини кўрсатмоқдадур, деб ва бу хусусда сўзга узатмасдан исломларга кўрсатилган ва кўрсатадурган хизматлари учун Попов афандига арзи ташаккур қиламан, деди.

Тўққизинчи, талабалар номидан Салимхон афанди — Туркистонни Русия тахти нуфузига кўп жоҳил бўлгани ҳолда кириб, яна эски рус ҳукуматидан маориф ва маданият ўрнига қаттиг бир жаҳолатга киргизилганини ва мусулмонларга баъзи олимлар тарафидан кўрсатилган роҳи ҳақиқатни эски ҳукумат даҳшатлик бир истибдод ила беркитганини ва ҳозирда эса баъзи мусовотпарварларни(нг) ҳимматлари ила мусулмонларга ҳам илм-маориф йўлига кирмоқ мумкин бўлганидан, аларга ташаккурот баён этди.

Ўнинчи, халқ дорилфунуни ижтимоиёт муаллими Дубицкий — ҳар миллатни тараққий ва маорифга ташвиқ қилмоқ вазифам иқтисосидир, деб, аввалча Туркистонга келиб, қишлоқларда мусулмонлар ила танишганини ва Туркистонда аввалан ерларнинг тараққийси сўнгра руҳий тараққий лозим бўлганини кераклигини сўйлади. Аввалда Туркистонда санъат, расм, мусиқа, шеър каби санъатларни(нг) борлигини, лекин ушбу санъатлар замонга муносиб суратда тараққий қилмагани учун Оврупа маданияти бул жойга қўлини узатганини ва мундан кейин ҳам саодати башар иқтисосича Фарб ва Шарқ маданиятларининг бирлашмасини таманно ила сўзини тамом қилди.

Сўнг “Халқ дорилфунуни” газетасининг муҳаррири Мухтор Бакир афанди газетани чиқарув билан машғул бўлиб юриб, ниҳоят газетанинг 1-номерини тобъ қилдириб, мажлисининг охирига келиб етишиб, газетанинг 1-номерини мажлисга тарқатди. Ҳам “Халқ дорилфунуни” газетаси ҳайъати тахририяси номидан Дорулмуаллимин очилуви билан табрик этди ва Дорулмуаллиминнинг келажакда Туркистон учун энг зарур бўлгон зиёли ишчилар етиштирувини тилаб, хатми калом этди.

Абдурахмон Исмоилов

4. ХАЛҚ ДОРИЛФУНУНИ ТАНЗИМОТИ*

15 майда дорилфунунда ўқитувчилар ҳам дорилфунуна тааллуқли бўлган муассасаларнинг вакилларининг умумий ижтимоиётида тасдиқ қилиниб, муваққат ўлароқ қабул қилинган асосий қоидалар бундан иборат: 1) Туркистонда Халқ дорилфунуни очмоқдан мақсад халқ орасина кенг равишда маориф ҳам мактаб ҳорижинда маълумот тарқатмоқ; халқнинг илм ва маърифатга, ҳунар ва саноатга муҳаббатини жалб этмоқ, ҳам янги турмушга кирув билан муносабатли бўлгон эҳтиёжларни айтмоқдир, етишдирмақдир. 2) Халқ дорилфунуни ўзина қўшилгон ҳамма муассасалари ила баробар, ҳукумат тарафиндан таъсис этилатургон мактаблар устидан назорат қилувчи олий бир муассасага тобе бўлур. 3) Дорилфунун ўзининг мавқеи эътибори билан бирлашган мактабларнинг олий даражасини ташкил этар. Бу

* Низоми.

олий шўъбага, воситасиз ўлароқ — тўғридан тўғри, ўрта шўъба сифати билан ўрта мактаблар, ибтидоий шўъбаси сифати билан — тубан мактаблар марбут бўлурлар. 4) Асл дорилфунуннинг олий даражаси бир неча факультет — шўъбаларга бўлиниб, ўрта ҳам тубан даражадагиларни ала ҳаддиҳи — бошқа-бошқа мактабларга айриладир. 5) Уч даража (олий, ўрта, ибтидоий)ли бирлашган халқ мактаблари илан бир қатордан (мутавозе ўлароқ) мақсад ва гоёлари эътибори билан юқорида сўйланган мактабларга қўшилтургон ва чин маъноси билан тарбия берувчи ҳам илм ва маданият тарқатувчи муассасаларда давом этарга таъйинлидур. Масалан: болалар майдони (боғчаси) халққа маориф ва санойи тарқатув ҳам маълумот ортдирув йўлинда хизмат этувчи мактаблар, театрлар, клублар, мунтазам равишда уюштирилгон корлар (қўшилишу ажралишлар), нашриёт ташкилотлари каби муассасалар. 6) Бу шўъба ҳам улушлар ҳар қайуси ўзининг вазифаси доирасинда мустақил ҳаракат қилув асосина бино қилинадир. Фақат шунинг ила баробар ҳар шўъбанинг ўзи каби бир мақсадни таъқиб қилатургон ташкилотларнинг ҳайъат мажмуалари илан ва бутун бирлашган мактаблар ташкилотининг ҳайъати билан яқин муносабатда бўлув шартдир. 7) Мазкур шўъба ва улушлар ўз ишларинда мустақил ҳаракат этиб, иш доиралари бундан иборатдир: шул шўъбанинг ўзи учун иш плани ҳозирлаш ва ул планларни педагогика нуқтаи назаридан тажриба қилиб кўриш, ишларига ўзларина ибдош (қасбдошлар) топиш ҳам ўзларина ижроия ҳайъати сайлаш каби ишлардир. 8) Шўъбаларнинг қувваи ташриъия (қонун тузувчи ҳайъат)лари шул шўъбалардаги ҳамма ишловчилар, 14 ёшдан юқори бўлгон ўқувчиларнинг вакиллари, 14 дан ёш бўлгон ўқувчиларнинг оталарининг ёки шўъба бўлингон ердаги аҳолининг манфаатдор бўлгон кишиларининг вакиллари билан ва ёки ушбу саналганларнинг ҳаммаларидан қўшилиб, ясалгон бирлашган шўродан иборат бўлур. Фақат шўрода, ўқувчилар, оталари ҳам манфаатдор бўлгонларнинг вакиллари сонлари ўқитувчиларнинг нисфи миқдориндагина бўлмоғи шартдир. 9) Факультетлар мударрисларини, халқ мактаблари ҳам бошқа муассасалар ўзларининг мудир ва нозирларини сайлаб қўярлар. 10) Шўъбалар орасиндаги муносабатларни ва аларнинг муттафалар ҳаракат қилиб, иш кўришларини ушбу шўъбалар

нинг аъзоларининг умумий мажлислари воситасида ижро этилур. Масалан: Олий ҳам ибтидоий шўьбаларнинг шўролари, болалар майдони ишинда бўлгон кишиларнинг шўроси ҳам умумий иш ва мавод таъйин қилувчи мажлислар ва шунга ўхшаш ижтимоълар билан бўлур; бу умумий мажлислар ҳар бир шўьба учун дастур-таълимот берарга ҳақли бўлиб, ўқитувчиларни ҳам умуман бирор иш билан муваззаф бўлгон кишиларни тасдиқ этар ҳам ўзининг ижроия ҳайъатини сайлар. 11) Бу умумий мажлисга ҳам йиғилишга махсус мажлис тарафиндан бир раис сайланиб қўюрлар. 12) Ҳар шўьбанинг ёки ҳар муассасанинг шўросининг ижроия қувваси: олий шўьбада мударрислар ҳам шўьба саркотибларидан, ибтидоий шўьбада халқ мактабларини идора қилувчи нозирлар ҳам мураккаб бўлгон ижроия ҳайъатлариндан иборат бўлур. Олий шўьбанинг ижроия ҳайъатининг ёки дорилфунун идораси ҳайъатининг раиси, дорилфунуннинг ректори — мудир бўлур. Ибтидоий шўьбанинг ижроия ҳайъати раиси, шул шўьбанинг умумий мажлиси тарафиндан сайланган киши бўлур. Бошқалари ҳам шу тартибда бўлурлар. 13) Бирлашган мактабларнинг ҳар шўьбаси ва унга қўшилтургон ҳар муассасанинг таълим ва тарбия масаласи ҳам идора ва молия жиҳатлариндан бўлгон эҳтиёжларини умумий муштарак мажлис ҳал қилур. 14) Муштарак шўронинг тузилиши бу тариқа бўлур: олий шўьбаларнинг мударрислари ҳам саркотибларидан 10 киши, Янги шаҳардаги ибтидоий шўьбаларнинг ижроия ҳайъатидан 5 вакил, Мусулмон халқ дорилфунуни шўьбаси ижроия ҳайъатидан 5 вакил, болалар майдони шўьбасидан 1 вакил, халқ клублари ва ғайри шундай муассасалардан бирор вакилдан. Бу муштарак шўрога аввалги аъзоларининг ярмидан зиёда бўлмасизлик шарт билан: олий маълумот тарқатув ҳаваскорларининг раиси ҳам анга 2 ёрдамчи ибдошлари, ўқувчиларнинг вакиллари, ёш ўқувчиларнинг оталарининг вакиллари, ҳам манфаатдор бўлгон ҳаваскор аҳолининг вакиллари-да қабул қилинур. 15) Бутун мактабларнинг асосина тааллуқли бўлгон фавқулодда воқеалар чиққанда, ҳам таҳсил вақтлари бошланган ва тўқталгон вақтларинда бирлашган мактабларнинг ва Туркистон дорилфунуни билан алоқали ҳамма муассасаларнинг ишчилари чақирилиб, умумийлари мактаблари учун тааллуқли қонун даражасида бўлурлар. 16) Муштарак шўрога

мувофиқ этун шарт билан, букуи мактаблар масаласина тааллуқли бўлгон ишларни Дорилфунун идораси бошқариб турур. Дорилфунун идорасина: дорилфунун ректори, дорилфунун саркотиби, янги шаҳардаги ибтидоий шўьбанинг ижроия ҳайъати раиси, Мусулмон халқ дорилфунуни ибтидоий шўьбасининг ижроия ҳайъати раиси, ҳам болалар майдони шўьбасининг раиси кирурлар. Идора ўзининг ишлари ҳақида муштарак шўролар мажлисина доклил қилиб, маълумот бериб турур ёки қирорларини тасдиқ қилшур.

Ҳамма шўьбанининг устидан ижроия этиб тафтиш қилиб турун ҳам букриб ишлатиб турун вазифалари идорага юкланидир.

Идора аъзолари ўз ҳал ва манқелларини ҳам таҳассусларина мувофиқ ўлароқ, ҳар бир мактаб ҳайъатларида ҳақли аъзо бўлиб саналурлар. 17) Ҳар шўьбада мустақил ҳаракат қилувчи таълим ва тарбия аҳлиридан, ҳам таълим ва тарбияга ташлуқсит бўлгон кишилардан (адаблари тегиз ўлароқ) сайлангон ҳўжалик комитетлари ташкил қилинур. 18) Қурурум- ҳуқуқли кўпчилик, ҳар ижтимоъда бутун аъзоларининг учдан бири (1/3) йиғиливи билан, топилгон ҳисоб этилур. 19) Масалалар товушқа солинуб, аксарият сано билан ҳал қилинурлар.

Бирор вазифага сайланишак кишиларни тасдиқ қилгонда, яширин товуш билан сайланув тейишдур. Шула йўқ шахсиятларга бўлгон масъулария ҳам яширин товуш билан ҳал қилув лозимдир.

5. ИЗОҲЛАР

1. Филжумла — бир қаторда
2. Шарр — ёмон, ёмонлик
3. Жумудият — турғунлик
4. Восила — восита, йўл
5. Мавозин — параллел
6. Муталлим — ўқувчи
7. Кетла — жумла, барча
8. Ишта — дарҳақиқат
9. Мушовара — баҳс, суҳбат
10. Матлуб — керак
11. Илҳақ — қўшимча
12. Тахти раёсат — раислигида
13. Фихрист — рўйхат
14. Мухталиф — турли
15. Ибтидоий — бошланғич
16. Таъхир — қолдирмоқ, кечиктирмоқ
17. Иштибоҳ — тушунмовчилик
18. Дохилий — ички
19. Ҳифзи сиҳҳат — соғлиқни сақлаш
20. Тутимма — охириги варианты, қўшимча
21. Ужратли — маошли
22. Оти — қуйи
23. Илтизом — керакли
24. Таҳқиқ — текшириш
25. Кофий — етарли
26. Пансион — ётоқхона
27. Муршид — инструктор
28. Муованат — ёрдам
29. Расми кушод — очилиш маросими
30. Ижтимоъ — мажлис, йиғин
31. Ибдош — касбдош
32. Мутамаддун — ривожланган
33. Баъда мо — бундан кейин ҳам
34. Таманно — тиламоқ

35. Соир — бошиқ
36. Таҳмил — кўклигинин
37. Дигар — бошиқ
38. Махмин — тош, соф

Нашрга тайёрловчи: Ҳайнобидин Абдирашидов

6. ГЕРМАНИЯДА ЎҚИГАНЛАР (1922—1925 йиллар)¹²⁸

№	Исми шарифи	Ёши	Ўқув юрти
1.	Аҳмад Наим Ҳақим	25	Миллий иқтисод университети. Берлин ш.
2.	Саид Али Усмон	27	Химия-технология академияси. Берлин ш.
3.	Аҳмад Шуқурий	27	Тарих-филология университети. Берлин ш.
4.	Афзал Абу Саид	24	Архитектура академияси. Берлин ш.
5.	Абдул-Раҳматмурот	25	Қишлоқ хўжалиги академияси. Берлин ш.
6.	Ғияситдин Солоҳитдинов	19	Машина-қурилиш академияси. Берлин ш.
7.	Амонулла Нусратилла	19	Машина-қурилиш академияси. Берлин ш.
8.	Баҳовутдин Амин	20	Урайбург университетининг тиббиёт факультети
9.	Садриддин Зайнитдин	19	Чарм ўқув юрти. Вена ш.
10.	Солиҳ хўжа	19	Ольденбург аниқ билимлар ўқув юрти
11.	Муҳаммад Хўжаев	19	Ольденбург аниқ билимлар ўқув юрти
12.	Саттор Жаббор	21	Химия институти. Хайдельбург ш.
13.	Вали Қаяом	22	Қишлоқ хўжалиги мактаби. Даме ш.
14.	Ҳамид Самад	18	Германия машина қурилиши университети

¹²⁸ Бу рўйхатни бизга лутфан доц. Ш.Оразимбетов берди: ЎзР МДА, 34-ф., 1-р., 2522-иш, 35—55-варақлар. Шу ва кейинги рўйхатдагилар хорихга ўқишга ҳақидларнинг ёрдамида кетган.

15.	Олимжон Қоширий	27	Витнустиг қишлоқ хўжалиги мактаби
16.	Асатулла Ямин	17	Гельштат қишлоқ хўжалиги мактаби
17.	Ҳамро Абдулла	18	Гельштат қишлоқ хўжалиги мактаби
18.	Бекниязр Абдулла	18	Гельштат қишлоқ хўжалиги мактаби
19.	Мариям Султонмурод қизи	19	Дармиштат педагогика курси
20.	Аҳмаджон Иброҳим	28	Техника академияси Берлин ш.
21.	Тўлғаш Мўминов	22	Техника академияси Берлин ш.
22.	Хайриятиса Мижидхон қизи	20	Педагогика курси
23.	Темурбек Қазбек	24	Қишлоқ хўжалиги академияси. Берлин ш.
24.	Солиҳ Муҳаммадов	23	Қишлоқ хўжалиги академияси. Берлин ш.
25.	Султонбек Матқул	23	Техника академияси
26.	Абдулваҳоб Исҳоқ	22	Тиббиёт университети. Хельденбург ш.
27.	Собир Иброҳим	24	Техника академияси Дармиштат ш.
28.	Орифхон Иброҳим	24	Қишлоқ хўжалиги академияси. Берлин ш.
29.	Биллар Фигхуллин	26	Электро-техника академияси. Берлин ш.
30.	Шамул Ангрин	24	Тиббиёт университети Берлин ш.
31.	Руқийя Раҳим қизи	17	Болалар ботчаси курси. Берлин ш.

32.	Отаулла Садритдин	22	Техника академияси. Дрезден ш.
33.	Абдулла Пўлат	22	Қишлоқ хўжалиги мактаби. Гельмштат ш.
34.	Газимбек Беримжон	29	Қишлоқ хўжалиги академияси. Берлин ш.
35.	Бешим Солих	15	Техникум. Енриж ш.
36.	Ҳазратқул Очил	15	Техникум. Енриж ш.
37.	Раҳмонқул Рўзи	15	Техникум. Енриж ш.
38.	Жўрақул Ҳамро	15	Техникум. Енриж ш.
39.	Жўраҳалил	15	Техникум. Енриж ш.
40.	Нурмат Назирулла	15	Техникум. Енриж ш.
41.	Очилдибек Муқим	15	Техникум. Енриж ш.
42.	Абдулла Абдураҳим	15	Техникум. Енриж ш.
43.	Абдулла Бедиг	15	Техникум. Енриж ш.
44.	Осмон Омон	14	Реал (аниқ фанлар) ўқув юрти
45.	Муҳаммаджон Авазжон	15	Реал (аниқ фанлар) ўқув юрти
46.	Абдул Раҳим Бурхон	15	Реал (аниқ фанлар) ўқув юрти
47.	Исомитдин	17	Реал (аниқ фанлар) ўқув юрти
48.	Аброр Рашид	22	Типография мактаби
49.	Қувом Қурам	19	Типография мактаби
50.	Саттор Ҳаким	18	Типография мактаби
51.	Искандар Чори	13	Аниқ фанлар ўқув юрти
52.	Ҳамрот хўжа	12	Аниқ фанлар ўқув юрти
53.	Аброр Асрот	12	Аниқ фанлар ўқув юрти
54.	Ашир Бурхон	14	Аниқ фанлар ўқув юрти

5.	Раҳимитжон Абижи	14	Аниқ фанлар ўқув юрти
6.	Мансур Умидов	26	Машина қурили- ши академияси
7.	Абдураҳмон Бурхонов	Маъ- лум эмис	
58.	А.Ибрагимов	.	Маълум эмас

7. ТУРКИЯ (ИСТАМБУЛ)ДА ЎҚИГАНЛАР¹²⁹

1. Абдурауф Фитрат¹³⁰
2. Ғози Олим Юнусов
3. Усмонхўжа Пулатхўжа ўғли
4. Ато Хўжаев¹³¹
5. Мазҳар Махзум Бурҳон Махзум ўғли
6. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

МУНДАРИЖА

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Тошкент Давлат университетига “Ўзбекистон Миллий университети” мақомини бериш тўғрисида Фармони	3
Бир-икки суз (Б.Қосимов)	5
1. Мозийдаги уйғонишлар ва олий таълим ривожи	8
2. Замонавий олий таълим—тарихий эҳтиёж	19
3. Муслмон халқ дорилфунуни	47
4. Туркистон халқ университети	66
5. Ленин декрети: ҳақиқат ва ёлгон	77
6. Тарихий ҳақиқат изтироби ва қувончлари	88
Университетнинг ташкил топишига оид айрим тарихий қжатлар	99
1. Муслмон халқ дорилфунунининг ташкилот комиссия- ҳисоби	100
2. Дорилфунун расми кушоди	110
3. Тошкентда дорилмуаллимин расми кушоди	113
4. Халқ дорилфунуни танзимоти	116
5. Изохлар	120
6. Германияда ўқиганлар (1922—1925 йиллар)	122
7. Туркия (Истамбул)да ўқиганлар	126

¹²⁹ 1911 йилда 15 та, 1910 йилда 50 та, 1912 йилда 30 та Туркистон ва Бухоролик ёшлар ўқигани ҳақида маълумот бор. Лекин уларнинг исми-шарифи ҳали аниқ эмас.

¹³⁰ 1923 йилда БХШЖ Халқ Нозирлари Шўрасининг ўринбосари — муҳаррир.

¹³¹ Таниқли бастакор Мутал Бурхоновнинг акаси — муҳаррир.

СОТИМЖОН ХОЛБОВ

**МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ
ВА ТАШКИЛ ТОПИШИ**

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош тахририяти
Тошкент — 2003

Ушбу китоб муаллифнинг маблағи ҳисобига чоп этилди

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Бадний муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Д. Габдраҳманова*
Саҳифаловчи *М. Атнамова*

Босишга рухсат этилди 10.09.2003. Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс
гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табағи 6,72. Нашриёт-босма
табағи 6,4. Адади 1000 нусха. Буюртма № 5337.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаховаси.
700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.